

Έρευνα στην Εκπαίδευση

Τόμ. 12, Αρ. 2 (2023)

Εκπαίδευση και μάθηση σε μουσειακά περιβάλλοντα

ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
HELLENIC JOURNAL OF RESEARCH IN EDUCATION

Ειδικό αφιερωματικό τεύχος με θέμα: Εκπαίδευση και Μάθηση σε Μουσειακά Περιβάλλοντα

2023, Τόμος 12, Αρ. 2

Προς μια ολιστική θεώρηση της προσβασιμότητας και της συμμετοχής ατόμων με αναπηρία στο μουσείο υπό το πρίσμα της μουσειακής εμπειρίας και μάθησης

Χαρίκλεια Κανάρη

doi: [10.12681/hjre.34210](https://doi.org/10.12681/hjre.34210)

Copyright © 2023, Χαρίκλεια Κανάρη

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κανάρη Χ. (2023). Προς μια ολιστική θεώρηση της προσβασιμότητας και της συμμετοχής ατόμων με αναπηρία στο μουσείο υπό το πρίσμα της μουσειακής εμπειρίας και μάθησης. *Έρευνα στην Εκπαίδευση*, 12(2), 112-132. <https://doi.org/10.12681/hjre.34210>

Προς μια ολιστική θεώρηση της προσβασιμότητας και της συμμετοχής ατόμων με αναπηρία στο μουσείο υπό το πρίσμα της μουσειακής εμπειρίας και μάθησης

Χαρίκλεια Κανάρη

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαίδευσης

Περίληψη

Η παρούσα θεωρητική εργασία εστιάζει στα άτομα με αναπηρία και τα μουσεία και επιχειρεί μια συνθετική προσέγγιση της αλληλεξάρτησης και της αλληλεπιδραστικής δυναμικής των φραγμών πρόσβασης που αντιμετωπίζουν διαφορετικοί άνθρωποι με διαφορετικές αναπηρίες στα μουσεία και της επίδρασης των φραγμών αυτών στην, επίσης, αλληλεπιδραστική φύση της μουσειακής εμπειρίας και μάθησης. Επιπλέον, παρουσιάζονται τα βασικά θεωρητικά μοντέλα του Καθολικού Σχεδιασμού και του Καθολικού Σχεδιασμού για τη Μάθηση και η εφαρμογή τους στον μουσειακό χώρο υπό το πρίσμα των χαρακτηριστικών και των «ποιιοτήτων» της μουσειακής εμπειρίας και μάθησης. Μέσα από την προσέγγιση αυτή αναδεικνύεται η σημασία μιας ολιστικής θεώρησης ζητημάτων προσβασιμότητας και συμμετοχής αλλά και η σπουδαιότητα ανάπτυξης μιας οργανωσιακής κουλτούρας που θα προωθεί βιώσιμες, συμμετοχικές, προσβάσιμες και συμπεριληπτικές εκπαιδευτικές και επικοινωνιακές πρακτικές και διαδικασίες.

Abstract

The present paper focuses on persons with disabilities and issues of accessibility and equal participation in museums. It presents a synthetic approach based on the interdependence and interactive dynamics of access barriers that persons with disabilities face in the museums and the impact of these barriers on the, also, interactive nature of the museum experience and learning. Furthermore, it presents the theoretical models of the "Universal Design" and the "Universal Design for Learning" and their implementation in the museum space in light of the characteristics and "qualities" of the museum experience and learning. This dynamic process reveals the importance of a holistic approach to issues of accessibility and participation of persons with disabilities in museums. It also stresses the importance and the need for the development of an organizational culture towards accessibility and inclusion that will promote sustainable, participatory, accessible and inclusive educational and communication practices and processes within museums.

© 2023, Χαρίκλεια Κανάρη
Άδεια CC-BY-SA 4.0

Λέξεις-κλειδιά: Άτομα με αναπηρία, προσβασιμότητα, συμπερίληψη, μουσειακή εμπειρία και μάθηση, οργανωσιακή κουλτούρα, Καθολική Σχεδίαση

Key words: Persons with disabilities, accessibility, inclusion, museum experience and learning, organizational culture, Universal Design

Εισαγωγή

Η ισότιμη πολιτιστική συμμετοχή όλων των ανθρώπων ανεξάρτητα από τις διαφορές τους θεμελιώνεται στη βάση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (human rights-based approach) (McGhie, 2020) και συνδέεται με ζητήματα συμπερίληψης, κοινωνικής συνοχής και ευημερίας, ποιότητας ζωής, βιώσιμης ανάπτυξης, πολιτισμικής δημοκρατίας και εκδημοκρατισμού του πολιτισμού, άρσης διακρίσεων, ισοτιμίας και δικαιοσύνης (Laaksonen, 2010; McGhie, 2020; Μπούνια, 2015). Η έννοια

και η προάσπιση του δικαιώματος της πολιτιστικής συμμετοχής αποτελεί διεθνώς ένα ευρύτατο πεδίο μελετών, πρακτικών και εφαρμογών στον χώρο του πολιτισμού (Laaksonen, 2010). Καθώς η πολιτιστική συμμετοχή είναι σαφώς και ζήτημα παιδείας (Τσαούσης, 1998), ανάλογη έμφαση δίνεται και στον χώρο της εκπαίδευσης, σε όλες τις βαθμίδες της τυπικής εκπαίδευσης, της μη τυπικής, άτυπης και διά βίου εκπαίδευσης και μάθησης (UNESCO, 2015) καθώς και στις μεταξύ τους συνέργειες.

Η έννοια της συμμετοχής μπορεί να προσλαμβάνει διαφορετικές διαστάσεις ανάλογα με το πλαίσιο και το πώς νοηματοδοτούμε τον όρο, τον τρόπο, τα μέσα και τον βαθμό συμμετοχής και εμπλοκής σε μια πολιτιστική δραστηριότητα (Laaksonen, 2010). Ο McGhie θεωρώντας την πολιτιστική ζωή ως «*μια ζωντανή διαδικασία, ιστορική, δυναμική και εξελισσόμενη, με παρελθόν, παρόν και μέλλον*» συνοψίζει σε τρεις βασικούς άξονες το δικαίωμα συμμετοχής στην πολιτιστική ζωή: στις δυνατότητες κάθε ανθρώπου να εμπλέκεται σε πολιτιστικές δραστηριότητες, να γνωρίζει και να κατανοεί μέσω της εκπαίδευσης και της πληροφορίας τον δικό του πολιτισμό αλλά και άλλων ανθρώπων καθώς και να συμβάλλει και ο ίδιος στην πολιτιστική ζωή μέσω της δικής του συμμετοχής και συνεισφοράς ως δημιουργός ή συν-δημιουργός της πνευματικής, υλικής, διανοητικής και συναισθηματικής έκφρασης της κοινότητας (McGhie, 2020, σ. 45). Ανεξάρτητα από τις διαφορετικές διαστάσεις και εκφάνσεις της, η πολιτιστική συμμετοχή συνδέεται και προϋποθέτει την πρόσβαση και τις ευκαιρίες που μια κοινωνία –σε μακρο και μικρο-επίπεδο– δίνει σε όλα τα μέλη της (Κανάρη, 2020). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Laaksonen (2010, σ. 8) «*η πρόσβαση είναι σχεδόν πάντα ένας προπομπός της συμμετοχής*», από τη φυσική πρόσβαση έως την πρόσβαση στη λήψη αποφάσεων, τις συμμετοχικές πρακτικές και τις εκπαιδευτικές ευκαιρίες (Κανάρη, 2015, 2020; Νικονάνου & Μισιρλόγλου, 2023; Simon, 2010).

Σε όλες τις παραπάνω διαστάσεις της συμμετοχής στην πολιτιστική ζωή τα μουσεία κατέχουν έναν κομβικής σημασίας ρόλο. Η παρούσα εργασία εστιάζει σε θέματα προσβασιμότητας και συμμετοχής ατόμων με αναπηρία στα μουσεία επιχειρώντας μία συνθετική προσέγγιση της αλληλεπιδραστικής δυναμικής των φραγμών πρόσβασης που μπορεί να αντιμετωπίζουν διαφορετικοί άνθρωποι με διαφορετικές αναπηρίες (Weisen, 2008) και της επίδρασης των φραγμών αυτών στην, επίσης, αλληλεπιδραστική φύση της μουσειακής εμπειρίας και μάθησης (Falk & Dierking, 2013; Φιλίππουπολίτη, 2015α). Σκοπός αυτής της θεωρητικής παρουσίασης και προσέγγισης δεν είναι μια συνοπτική παράθεση τεχνικών, μεθόδων και διευκολύνσεων προσβασιμότητας για διαφορετικές ομάδες ατόμων με αναπηρία –ένα ζήτημα που εξελίσσεται άλλωστε διαρκώς και με τη συμβολή της τεχνολογίας. Μέσα από την παρουσίαση αυτής της δυναμικής, αλληλεπιδραστικής διαδικασίας και βασικών θεωρητικών μοντέλων του Καθολικού Σχεδιασμού (Mace, 1988) και του Καθολικού Σχεδιασμού για τη Μάθηση (CAST, 2018), σκοπός είναι η ανάδειξη της σημασίας και της αναγκαιότητας μιας ολιστικής και συνθετικής προσέγγισης της έννοιας της προσβασιμότητας η οποία θα πρέπει να διαπερνά το σύνολο των λειτουργιών ενός μουσείου εμπλέκοντας διαφορετικές ειδικότητες επαγγελματιών μουσείων (Cachia, 2014) ώστε να υποστηρίζεται ολόκληρο το «*ταξίδι του επισκέπτη*» στο μουσείο (Eikelenboom et al., 2019, σ. 52) και να αναπτύσσονται προσβάσιμες, συμπεριληπτικές και συμμετοχικές μουσειοπαιδαγωγικές δράσεις.

1. Μουσεία και άτομα με αναπηρία: Από την πρόσβαση στη συμπερίληψη και την ενεργή πολιτιστική συμμετοχή

1.1. Μουσεία χωρίς αποκλεισμούς και συμμετοχή στην πολιτιστική ζωή

Τα μουσεία ως βασικοί πυλώνες πολιτισμού είναι θεσμικοί φορείς με καθήκον (duty-bearers) να συμβάλλουν στην προάσπιση των δικαιώματος όλων των ανθρώπων για ισότιμη συμμετοχή στην πολιτιστική ζωή (Κανάρη, 2021; McGhie, 2020). Το χαρακτηριστικό του μουσείου ως οργανισμού ανοιχτού στο κοινό αποτελεί στοιχείο στην καρδιά της λειτουργίας και της αποστολής του και ρητά διατυπωμένο τόσο στον μέχρι πρόσφατα ισχύοντα ορισμό όσο και στον νέο ορισμό του μουσείου. Σε μια εποχή που αλλάζει διαρκώς και με ταχύτατους ρυθμούς, το ζήτημα του προσδιορισμού και της άρσης εμποδίων πρόσβασης, της αλλαγής παραδείγματος και της δημιουργίας ενός μουσείου για όλους προσλαμβάνει ιδιαίτερες και διαφορετικές διαστάσεις (Papadimitriou et al., 2017). Ο νέος ορισμός του μουσείου που εγκρίθηκε από την Έκτακτη Γενική Συνέλευση του Διεθνούς Συμβουλίου

Μουσείων στην Πράγα στις 24 Αυγούστου 2022 (ICOM, 2022) ήταν το αποτέλεσμα μιας μακράς, δημοκρατικής διαβούλευσης σε διεθνές επίπεδο και απόρροια των μεγάλων και συνεχών αλλαγών σε όλα τα επίπεδα της κοινωνίας, του διευρυμένου ρόλου των μουσείων αλλά και της απαίτησης να ανταποκριθούν στις κοινωνικές και εκπαιδευτικές επιταγές του 21^{ου} αιώνα (Brown & Mairesse, 2018). Σύμφωνα με τον νέο ορισμό τα μουσεία είναι «ανοιχτά και προσβάσιμα στο κοινό χωρίς αποκλεισμούς» («*accessible and inclusive*»), προωθούν την «ποικιλομορφία» («*diversity*») και την «αειφορία» («*sustainability*»), λειτουργούν με «επαγγελματική δεοντολογία» και με τη «συμμετοχή των κοινοτήτων προσφέροντας ποικίλες εμπειρίες με σκοπό την εκπαίδευση, την ψυχαγωγία, τον αναστοχασμό και τη διάδοση της γνώσης» (ICOM-Ελληνικό Τμήμα, 2023).

Η έννοια της προσβασιμότητας γίνεται αντιληπτή ως ένα σύνολο ενεργειών για την παροχή δίκαιης πρόσβασης σε όλους τους ανθρώπους χωρίς διακρίσεις λαμβάνοντας υπόψη όλο το φάσμα της ανθρώπινης ικανότητας και εμπειρίας (American Alliance of Museums, 2022; Ε.Σ.Α.μεΑ., 2019). Η διεύρυνση της έννοιας της προσβασιμότητας και της πολιτιστικής προσβασιμότητας δίνει έμφαση στην ποιότητα της εμπειρίας, στη δίκαιη και ισότιμη αντιμετώπιση, στην πρόσβαση στο περιεχόμενο αλλά και σε θέματα εκπροσώπησης (American Alliance of Museums, 2022; Warner, 2013). Στο ίδιο πνεύμα, η έννοια της διαφορετικότητας ως φυσικό στοιχείο της ανθρώπινης υπόστασης και της πολιτισμικής και κοινωνικής ποικιλομορφίας, αφορά όλο το εύρος των διαφορών μεταξύ των ανθρώπων τόσο σε ατομικό όσο και σε ομαδικό επίπεδο. Παράλληλα, οι άνθρωποι έχουν και μοιράζονται και ίδια χαρακτηριστικά, καθώς έχουν πολλαπλές ταυτότητες και εμπειρίες (American Alliance of Museums, 2022). Τα παραπάνω έχουν ιδιαίτερη σημασία για τα άτομα με αναπηρία, την προσβασιμότητα και τη συμπερίληψη στα μουσεία.

1.2. Συμμετοχή στην πολιτιστική ζωή, μουσεία και άτομα με αναπηρία

Αν και η πραγμάτωση ενός μουσείου για όλους (inclusive museum), όπως φαίνεται από τα παραπάνω, δεν αφορά μόνο τα άτομα με αναπηρία (Coxall, 2006; Papadimitriou et al., 2017), είναι γεγονός ότι τις τελευταίες δεκαετίες τα μουσεία έχουν αναπτύξει μια έντονη δραστηριότητα για την ενίσχυση της προσβασιμότητας και της συμμετοχής των ατόμων με αναπηρία –ενήλικων και παιδιών– στα μουσεία (βλ., ενδεικτικά: Axel & Levent, 2003; Κατσελάκη & Σακαλή, 2020; Μπούνια, 2015; Pressman & Schulz, 2021), χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν ακόμα πολλά και σημαντικά εμπόδια πρόσβασης σε διαφορετικό βαθμό μεταξύ των μουσείων και για άτομα με διαφορετικές αναπηρίες.

Το κοινωνικό μοντέλο της αναπηρίας που ανέδειξε την κοινωνική κατασκευή της αναπηρίας και των εμποδίων που η κοινωνία θέτει στα άτομα με αναπηρία (Oliver, 1990) καθώς και το μοντέλο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Lawson & Beckett, 2021), έχουν επηρεάσει σημαντικά τα μουσεία καθώς αποτελούν βασικά πλαίσια για τη διερεύνηση των κοινωνικών συνθηκών «αποκλεισμού από τη συμμετοχή» (Τσαούσης, 1998, σ. 93). Μια σειρά διεθνών συμβάσεων και στρατηγικών πλαισίων δράσης υπογραμμίζουν το δικαίωμα και τη σημασία της ισότιμης πρόσβασης και συμμετοχής των ατόμων με αναπηρία στην πολιτιστική ζωή ως αναπόσπαστο μέρος της πλήρους κοινωνικής συμμετοχής αλλά και της πλήρους ανάπτυξης και αξιοποίησης των δυνατοτήτων τους (European Union, 2021; United Nations, 2007). Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή στη Στρατηγική για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία 2021-2030 τονίζει τον ρόλο των πολιτιστικών οργανισμών, συμπεριλαμβανομένων και των μουσείων, και τη σημασία ανάπτυξης μιας διττής προσέγγισης και πολιτικής για την προώθηση συμπεριληπτικών δράσεων για ομάδες ατόμων με και χωρίς αναπηρία ή και ειδικά σχεδιασμένων δράσεων για παιδιά και ενήλικες με αναπηρία. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο ρόλος των μουσείων σε αυτό το ζήτημα αφορά τόσο την προσβασιμότητα στα πολιτιστικά αγαθά που διαφυλάττουν και εκθέτουν και τη συμμετοχή των ατόμων με αναπηρία στις δράσεις τους, όσο και ζητήματα εκπροσώπησης, αναπαράστασης της ιστορίας της αναπηρίας και ανάδειξης της τέχνης των ατόμων με αναπηρία (Sandell et al., 2010).¹

Παράλληλα με τη λειτουργία των μουσείων ως χώρων διά βίου μάθησης που συνδέονται με τον ελεύθερο χρόνο των ανθρώπων (Νικονάνου, 2015α; Φιλίππουπολίτη, 2015β), η μακρόχρονη

¹ Το ζήτημα του βαθμού και του τρόπου αναπαράστασης των αναπήρων, της εκπροσώπησης, της προβολής της ιστορίας τους και της συμμετοχής καλλιτεχνών με αναπηρία στα μουσεία δεν είναι στους στόχους της παρούσας εργασίας. Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι το ζήτημα αυτό περιλαμβάνεται στη στρατηγική της Ευρωπαϊκής Ένωσης και απασχολεί έντονα τις τελευταίες δεκαετίες τον χώρο των μουσείων και τη σχετική έρευνα με ποικίλες διαστάσεις (κοινωνικές, πολιτισμικές, εκπαιδευτικές κ.λπ.) και αντίστοιχες πρακτικές και εφαρμογές. Για το θέμα αυτό βλ., ενδεικτικά: Dodd et al., 2008; Kanari & Souliotou, 2021, 2023; Martins et al., 2018).

σχέση μουσείου και σχολείου και η σημασία της πολιτιστικής κληρονομιάς στην εκπαίδευση (Nuzzaci, 2020), αναδεικνύει τον ρόλο του μουσείου στην εκπαίδευση όλων των παιδιών συμπεριλαμβανομένων και των παιδιών με αναπηρία (Αγγελίδης & Αβραμίδου, 2011; Κανάρη, 2015; Kanari & Souliotou, 2023). Η αναγνώριση ότι το μουσείο μπορεί να αποτελέσει με τις κατάλληλες προϋποθέσεις ένα εμπλουτισμένο περιβάλλον που προσφέρει χειροπιαστές εμπειρίες μάθησης, ευκαιρίες κοινωνικής αλληλεπίδρασης και διαφορετικά μαθησιακά οφέλη δεν είναι καινούρια (Hayhoe, 2013; Hooper-Greenhill, 2007; Levent et al., 2013; Pearson & Aloysious, 1994). Με την πάροδο του χρόνου, η ανάπτυξη της Μουσειοπαιδαγωγικής, η διεύρυνση και συστηματοποίηση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων στα περισσότερα μουσεία, η προώθηση της συμπεριληπτικής εκπαίδευσης, η απαίτηση για παροχή ποιοτικής εκπαίδευσης των παιδιών με αναπηρία σε όλο το φάσμα της σχολικής ζωής εντός και εκτός σχολείου, συγκεντρώνει το ενδιαφέρον τόσο από την πλευρά του μουσείου όσο και από την πλευρά του σχολείου αναδεικνύοντας ζητήματα συνεργασίας και τον ρόλο του σχολείου και των εκπαιδευτικών (Γενικής και Ειδικής Αγωγής) στη σύζευξη μουσείου και σχολείου, μη τυπικής και τυπικής εκπαίδευσης αντίστοιχα (Αγγελίδης & Αβραμίδου, 2011; Ainscow, 2020; Golding, 2007; Gómez-Hurtado & Cuenca López, 2023; Κανάρη, 2015; Kanari & Vemi, 2012; Μπούνια, 2015; Resource, 2001; Σπανδάγου, 2011).

1.3. Η αλληλεπιδραστική δυναμική της μουσειακής εμπειρίας και μάθησης και των φραγμών πρόσβασης

Κάθε χώρος πολιτισμού έχει τα δικά του ιδιαίτερα ποιοτικά χαρακτηριστικά. Στην περίπτωση των μουσείων μια ολιστική προσέγγιση της προσβασιμότητας και της ουσιαστικής συμμετοχής και εμπλοκής των ατόμων με αναπηρία θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη της την πρόσβαση ως προϋπόθεση της συμμετοχής, τα στοιχεία που συνθέτουν και συνδιαμορφώνουν τη μουσειακή εμπειρία και την πολλαπλότητα των εμποδίων πρόσβασης που αντιμετωπίζουν τα άτομα με αναπηρία όταν επισκέπτονται ένα μουσείο. Όλοι αυτοί οι παράγοντες βρίσκονται σε δυναμική αλληλεξάρτηση μεταξύ τους.

Στον χώρο των μουσείων γνωρίζουμε ότι η απλή φυσική πρόσβαση ή απλά η θέαση ενός εκθέματος δεν είναι αρκετή για την εμπλοκή του επισκέπτη και ότι η “είσοδος” στο μουσείο δεν ισοδυναμεί με τη διεύρυνση κοινού (Goodman, 1985). Τα παραπάνω βρίσκονται στην καρδιά του μουσειολογικού σχεδιασμού των εκθέσεων με το σύνολο των ερμηνευτικών μέσων που αξιοποιούνται, της μουσειοπαιδαγωγικής πράξης και διαμεσολάβησης ανάμεσα στον επισκέπτη και το μουσειακό περιεχόμενο και της γενικότερης επικοινωνιακής, εκπαιδευτικής και κοινωνικής δράσης του μουσείου. Η ουσιαστική έννοια της προσβασιμότητας έγκειται στον βαθμό που διασφαλίζει «το δικαίωμα της προσωπικής επιλογής» (Βαρδακαστάνης, 2004, σ. 25). Εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς ότι η μη δυνατότητα πρόσβασης για παράδειγμα στον φυσικό χώρο του μουσείου ή η έλλειψη εκθεμάτων προσβάσιμων μέσω αφής αποτελούν δομικούς φραγμούς πρόσβασης για άτομα με κινητική αναπηρία ή αναπηρία όρασης αντίστοιχα. Η παροχή διαφορετικών διευκολύνσεων και παροχών πρόσβασης -και τεχνικού χαρακτήρα- είναι προϋπόθεση και η εξέλιξη της σχετικής έρευνας με τη συμβολή και της τεχνολογίας παρέχουν όλο και περισσότερες δυνατότητες (Pressman & Schulz, 2021). Ωστόσο, η ύπαρξη ράμπας για παράδειγμα δεν θα πρέπει να ταυτίζεται με την ενεργητική εμπλοκή, την προσωπική έκφραση και συμμετοχή και την απόκτηση μιας εμπειρίας με νόημα για τους επισκέπτες (Rappolt-Schlichtmann & Daley, 2013; Σπανδάγου, 2011). Σήμερα, γίνεται όλο και πιο κατανοητή η σημασία της ποιότητας της εμπειρίας στο μουσείο για τα άτομα με αναπηρία και ότι χρειάζονται περισσότερα πράγματα για αυτό (Warner, 2013).

Προς αυτή την κατεύθυνση είναι αναγκαίο να δούμε συνολικά τα χαρακτηριστικά της εμπειρίας και της μάθησης στο μουσείο και όλη την «αλυσίδα πρόσβασης» που ξεκινά από τη στιγμή που κάποιο άτομο ή ομάδα θα ενδιαφερθεί, θα κινητοποιηθεί και θα επιλέξει να πάει σε ένα μουσείο και η οποία συνεχίζεται και μετά από την επίσκεψη σε αυτό. Η ενίσχυση της ποιότητας της μουσειακής εμπειρίας και μάθησης και ο σχεδιασμός εκπαιδευτικών προγραμμάτων και δράσεων για παιδιά, ενήλικες, οικογένειες κ.λπ., θα πρέπει ταυτόχρονα να λαμβάνει υπόψη τα χαρακτηριστικά του μουσειακού χώρου όχι μόνο ως προς τα δομικά του χαρακτηριστικά αλλά και τα χαρακτηριστικά του μουσειακού περιβάλλοντος με όρους μάθησης, ψυχαγωγίας, επικοινωνίας, κοινωνικής αλληλεπίδρασης και εμπειρίας (Νικονάνου, 2015α), τα «πλαίσια» και τους παράγοντες που

διαμορφώνουν την ποιότητα της μουσειακής εμπειρίας και μάθησης (Falk & Dierking, 2013) και τις μουσειοπαιδαγωγικές μεθόδους που ενθαρρύνουν την κατανόηση, την προσωπική έκφραση, τη δημιουργικότητα και την ουσιαστική ενεργητική εμπλοκή στη διαδικασία της μάθησης (Nikonanov et al., 2020).

1.3.1. Η αλληλεπιδραστική φύση της μουσειακής εμπειρίας

Η επίσκεψη και η μάθηση στο μουσείο είναι συνυφασμένη με την έννοια της εμπειρίας, την προσωπική, κοινωνική, πολιτισμική και συναισθηματική της διάσταση (Hooper-Greenhill, 2006) και μια πολυσύνθετη διαδικασία (Falk, 2013). Οι σχετικές μελέτες και έρευνες στο πεδίο των Μουσειακών Σπουδών ανέδειξαν ότι η μουσειακή εμπειρία δεν είναι ούτε μονοδιάστατη, ούτε στατική, αλλά πολυδιάστατη, αλληλεπιδραστική και κάθε φορά μοναδική για κάθε επισκέπτη ή και για τον ίδιο τον επισκέπτη, ακόμα και όταν επισκέπτεται το ίδιο μουσείο (Falk, 2009, 2013; Falk & Dierking, 2013).

Η μουσειακή εμπειρία διαμορφώνεται από την αλληλεπίδραση τριών διαφορετικών «πλαισίων»: του προσωπικού, του κοινωνικοπολιτισμικού και του φυσικού (Falk & Dierking, 2013). Το «προσωπικό πλαίσιο» (personal context) περιλαμβάνει όλα εκείνα τα στοιχεία που αφορούν το ίδιο το άτομο, όπως τα κίνητρα, τις προσδοκίες, την περιέργεια, τους προσωπικούς στόχους και τους λόγους για τους οποίους κάποιος επισκέπτεται ή επιθυμεί να επισκεφτεί ένα μουσείο, τις προηγούμενες γνώσεις και εμπειρίες –καθώς η μάθηση οικοδομείται σε προηγούμενες γνώσεις και εμπειρίες–, το στοιχείο της επιλογής κ.λπ. (Falk & Dierking, 2013). Το «κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο» (sociocultural context) της μουσειακής εμπειρίας και μάθησης λαμβάνει υπόψη κατ' αρχήν ότι το ίδιο το μουσείο λειτουργεί μέσα σε ένα κοινωνικοπολιτισμικό περιβάλλον και εντός ενός ευρύτερου μαθησιακού οικοσυστήματος που υπάρχει σε κάθε κοινωνία και κοινότητα αλλά και ότι οι επισκέπτες του έχουν διαφορετικά κοινωνικοπολιτισμικά χαρακτηριστικά. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην κοινωνική αλληλεπίδραση και την επικοινωνία εντός κάθε ομάδας που επισκέπτεται ένα μουσείο, μεταξύ της ομάδας και των μελών της με το προσωπικό του μουσείου σε συνάρτηση και με το πολιτισμικό υπόβαθρο της ομάδας. Το τρίτο πλαίσιο της μουσειακής εμπειρίας, είναι το «φυσικό πλαίσιο» (physical context) που περιλαμβάνει το σύνολο των στοιχείων του χώρου του μουσείου, όπως η αρχιτεκτονική –εξωτερικό και εσωτερικό περιβάλλον–, ο προσανατολισμός, ο φωτισμός, τα εκθέματα, τα ερμηνευτικά μέσα, άλλα εκθέματα χειραπτικά, διαδραστικά ή πολυαισθητηριακά ερεθίσματα, στοιχεία του χώρου και ερμηνευτικά μέσα που ενθαρρύνουν λιγότερο ή περισσότερο την ενεργητική αλληλεπίδραση του επισκέπτη με τα εκθέματα κ.λπ. Περιλαμβάνει, επίσης, και δυνατότητες, αντικείμενα ή άλλες δράσεις που επηρεάζουν την οργάνωση μιας επίσκεψης ή την επέκταση και τον εμπλουτισμό της εμπειρίας μετά από την επίσκεψη σε αυτό, όπως η ιστοσελίδα του μουσείου, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, τα έντυπα κ.ά. (Falk & Dierking, 2013).

Αυτά τα τρία πλαίσια αλληλεπιδρούν και διαμορφώνουν τη μουσειακή εμπειρία και παράλληλα δεν μένουν αμετάβλητα στον χρόνο (Falk & Dierking, 2000). Στο «Πλαισιακό Μοντέλο Μάθησης» στο μουσείο, ο χρόνος, αν και δεν αποτελεί ένα καθεαυτό διακριτό πλαίσιο, αποτελεί έναν σημαντικό παράγοντα της μάθησης και της εμπειρίας στο μουσείο σε μια δυναμική και αλληλεπιδραστική διαδικασία μεταξύ των τριών πλαισίων (προσωπικό, κοινωνικοπολιτισμικό, φυσικό) στον χρόνο (Falk & Dierking, 2000, 2013; Φιλίππουπολίτη, 2015α).

1.3.2. Η αλληλεπιδραστική διάσταση των εμποδίων πρόσβασης των ατόμων με αναπηρία στα μουσεία

Για την κατανόηση τόσο της πολλαπλότητας των διαφορετικών εμποδίων πρόσβασης που αντιμετωπίζουν τα άτομα με αναπηρία –και αντίστοιχα της πολλαπλότητας των διαστάσεων της προσβασιμότητας– είναι αναγκαίο να αναφερθεί η ανομοιογένεια του πληθυσμού των ατόμων με αναπηρία. Υπάρχουν διαφορετικοί τύποι αναπηρίας –σημαντικό μέρος των οποίων μάλιστα είναι μη ορατές– αλλά και πολλές διαφορές εντός του κάθε πληθυσμού με την ίδια αναπηρία, καθώς δεν εμφανίζουν όλα τα άτομα τα ίδια ακριβώς χαρακτηριστικά, στον ίδιο βαθμό ή στην ίδια χρονική στιγμή στη ζωή τους (Hewart, 2011). Τα άτομα με αναπηρία και γενικότερα τα εμποδιζόμενα άτομα αντιμετωπίζουν ποικίλα εμπόδια εντός και εκτός μουσείου² και αφορούν την πρόσβαση στον φυσικό

² Τα προσβάσιμα μέσα μεταφοράς και η φυσική προσέγγιση ενός μουσείου είναι ένα σημαντικό ζήτημα που επηρεάζει την απόφαση των ατόμων με αναπηρία να επισκεφτούν ή όχι ένα μουσείο, στοιχείο που καταδεικνύει τη σημασία της μη αποσπασματικής προσβασιμότητας

χώρο, την πρόσβαση (αισθητηριακή, αντιληπτική, διανοητική) στο μουσειακό περιεχόμενο (εκθέματα και άλλα ερμηνευτικά μέσα), στην πληροφορία, την πολιτισμική πρόσβαση, τη δυνατότητα συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων, στο κατά πόσο το περιβάλλον του μουσείου είναι φιλόξενο και το προσωπικό του μουσείου ενήμερο, τις εκπαιδευτικές ευκαιρίες και επιλογές κ.ά. (Κανάρη, 2020; Μπούνια, 2015; Weisen, 2008). Τα διαφορετικά εμπόδια πρόσβασης των ατόμων με αναπηρία στα μουσεία, αν και συχνά καταγράφονται διακριτά, ανάλογα με το είδος της αναπηρίας με σκοπό την καλύτερη κατανόησή τους, την αντιμετώπιση και την αξιολόγηση σχετικών εφαρμογών, πρακτικών και διευκολύνσεων προσβασιμότητας (π.χ. εμπόδια φυσικής και αισθητηριακής πρόσβασης, εμπόδια γλωσσικά, επικοινωνιακά κ.λπ.), συνιστούν όπως αναφέρει ο Weisen (2008, σ. 247) μια «πολυδιάστατη πραγματικότητα» που βρίσκονται σε αλληλεξάρτηση μεταξύ τους, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό ανάλογα με την περίπτωση. Για παράδειγμα εμπόδια αισθητηριακής πρόσβασης ή πρόσβασης στην πληροφορία μπορεί να επηρεάζουν την κατανόηση αλλά και τη διαμόρφωση μιας αντίληψης για το κατά πόσο ένα μουσείο είναι φιλόξενο και λαμβάνει υπόψη την ποικιλομορφία των επισκεπτών του, λειτουργώντας δηλαδή αλληλεπιδραστικά το ένα με το άλλο (Μπούνια, 2015; Weisen, 2008).

Η συσσωρευμένη διεθνής εμπειρία των τελευταίων δεκαετιών και η σχετική βιβλιογραφία παρέχει πολλούς χρήσιμους οδηγούς με πληροφορίες και καλές πρακτικές για παροχές προσβασιμότητας και ενδεδειγμένους τρόπους αντιμετώπισης και επικοινωνίας με άτομα με διαφορετικές αναπηρίες (π.χ. άτομα με κινητική, νοητική αναπηρία, κ/Κωφά ή βαρήκοα άτομα, με αναπηρία όρασης, άτομα με διαταραχή αυτιστικού φάσματος κ.ά.) που συνεχώς εμπλουτίζονται και τους οποίους οι επαγγελματίες μουσείων μπορούν να συμβουλευονται (βλ., ενδεικτικά: Axel & Levent, 2003; Pressman & Schulz, 2021; Resource, 2001; White Book, n.d.). Ωστόσο, παράλληλα με τη σημασία της γνώσης των χαρακτηριστικών διαφορετικών αναπηριών, γνώση που “υπαγορεύει” και ανάλογες διευκολύνσεις προσβασιμότητας και ζητήματα επικοινωνίας, είναι σημαντική η κατανόηση των ατόμων με αναπηρία και ως επισκεπτών που έχουν διαφορετικά ατομικά χαρακτηριστικά, ρόλους και ταυτότητες³, τη δική τους προσωπική ατζέντα επίσκεψης, αναζητούν μια εμπειρία που έχει νόημα για τους ίδιους, επισκέπτονται το μουσείο ως μέλη διαφορετικών ομάδων και πρέπει να έχουν το δικαίωμα επιλογής. Ανάλογα, σε επίπεδο μαθητικού πληθυσμού, κάθε παιδί με αναπηρία είναι μια μοναδική και ξεχωριστή περίπτωση, με διαφορετικά ατομικά χαρακτηριστικά και εμπειρίες όπως μοναδική είναι και η εξέλιξή του. Τα παιδιά με αναπηρία φοιτούν σε διαφορετικές σχολικές δομές – γενικά και ειδικά σχολεία– και καμία σχολική τάξη δεν είναι ομοιογενής. Λαμβάνοντας υπόψη την προώθηση της εκπαιδευτικής συμπερίληψης, οι μουσειοπαιδαγωγοί συναντούν περισσότερες φορές παιδιά με αναπηρία σε σχολικές ομάδες γενικών σχολείων, στοιχείο που έχει επισημανθεί από επαγγελματίες μουσείων εδώ και δεκαετίες (Pearson, 1989). Είναι πλέον κατανοητό ότι τα εμπόδια πρόσβασης για τα άτομα με αναπηρία έχουν αντίκτυπο και στον οικογενειακό και κοινωνικό τους περίγυρο, δηλαδή σε έναν πολύ μεγαλύτερο πληθυσμό ανθρώπων και σε κοινωνικές ομάδες με διαφορετική σύνθεση και κίνητρα επίσκεψης (Lisney et al., 2013).

Ο συνδυασμός των παραπάνω –βαθμός προσβασιμότητας του μουσείου, προσωπικές επιλογές, επικοινωνιακές και άλλες ανάγκες και χαρακτηριστικά ανάλογα με το είδος της αναπηρίας, η σύνθεση της ομάδας αν πρόκειται για μη μεμονωμένους επισκέπτες– επηρεάζουν τις επιλογές, την απόφαση να επισκεφτούν ή όχι ένα μουσείο, την ίδια την εμπειρία στο μουσείο –αν τελικά το επισκεφτούν– και την επιθυμία τους να επαναλάβουν μια παρόμοια εμπειρία. Το στοιχείο αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τα παιδιά που ακόμα διαμορφώνουν στάσεις και αξίες, όπως, μεταξύ άλλων, και στάσεις απέναντι στον ίδιο τον χώρο του μουσείου (Hooper-Greenhill, 2007), στο πώς αντιλαμβάνονται τη «θέση» τους σε αυτόν, στην αίσθηση του «ανήκειν», στο αν ο χώρος του μουσείου είναι φιλόξενος για αυτά, αν τα αφορά κ.λπ. Έτσι, μπορεί να δημιουργούνται νέοι φραγμοί πρόσβασης και συμμετοχής από την πλευρά του κοινού των ατόμων με αναπηρία που συνδέονται με πεποιθήσεις που επηρεάζουν τα κίνητρα συμμετοχής (Black, 2005; Κανάρη, 2015, 2020; Weisen,

σε μια κοινωνία και την εφαρμογή των αρχών του Καθολικού Σχεδιασμού σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής (Βαρδακαστάνης κ. συν., 2008).

³ Ο Falk (2009) περιγράφει τους διαφορετικούς ρόλους, τις καταστάσεις, τις ανάγκες και τις ευκαιρίες που μας κινητοποιούν στην καθημερινή μας ζωή ως «little “i” identities» διακρίνοντάς τες από τις «big “I” Identities» όπως το φύλο, η φυλή κ.λπ. Αυτές οι «μικρές ταυτότητες» όπως για παράδειγμα η αίσθηση ότι ανήκει κάποιος σε μια οικογένεια, η «ταυτότητα» του γονέα κ.λπ., επηρεάζουν τις επιλογές μας και έχουν ιδιαίτερη σημασία και στα κίνητρα επίσκεψης σε ένα μουσείο αλλά και στην αποτίμηση της εμπειρίας σε αυτό.

2008). Από τα παραπάνω, φαίνεται πως η σχέση της αλληλεπιδραστικής δυναμικής των εμποδίων πρόσβασης και της αλληλεπιδραστικής φύσης της μουσειακής εμπειρίας συνθέτει μια πολυεπίπεδη, πολυπαραγοντική δυναμική διαδικασία που επηρεάζει και διαμορφώνει κάθε φορά τη μουσειακή εμπειρία συνολικά. Μια στρατηγική προσβασιμότητας του μουσείου θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη της αυτή την αλληλεπίδραση εμποδίων πρόσβασης και μουσειακής εμπειρίας και μάθησης στο σύνολό της.

1.3.3. Αλληλεπίδραση εμποδίων πρόσβασης και μουσειακής εμπειρίας και μάθησης

Τα εμπόδια πρόσβασης που αντιμετωπίζουν τα άτομα με αναπηρία στα μουσεία υπεισέρχονται και επηρεάζουν αλληλεπιδραστικά και με διαφορετικό τρόπο ή και βαθμό τα διαφορετικά «πλαίσια» της μουσειακής εμπειρίας και μάθησης. Τα παραδείγματα εμποδίων πρόσβασης και πρακτικών που ακολουθούν είναι ενδεικτικά για το πώς επηρεάζουν αλληλεπιδραστικά και σε αρκετές περιπτώσεις με αλληλεπικαλυπτόμενο τρόπο διαφορετικά «πλαίσια» και συστατικά στοιχεία της μουσειακής εμπειρίας και μάθησης.

Οι παροχές προσβασιμότητας ενός μουσείου για άτομα με διαφορετικές αναπηρίες δεν αφορούν μόνο το «φυσικό πλαίσιο» (π.χ. ράμπες, οδηγοί όδευσης τυφλών, απτικά εκθέματα κ.λπ.), αλλά αποτελούν βασικό παράγοντα επίσκεψης επηρεάζοντας σημαντικά το «προσωπικό πλαίσιο» της μουσειακής εμπειρίας. Για αυτόν τον λόγο θα πρέπει να επικοινωνούνται αποτελεσματικά στην ευρύτερη κοινότητα. Κάθε μέσο επικοινωνίας του «φυσικού πλαισίου» της μουσειακής εμπειρίας (π.χ. έντυπα, ιστοσελίδα, μέσα κοινωνικής δικτύωσης κ.λπ.) μπορεί να ενισχύσει τα κίνητρα επίσκεψης. Η κατάλληλη, προσβάσιμη, επικαιροποιημένη και αποτελεσματική επικοινωνία κάθε παροχής προσβασιμότητας του μουσείου ή δράσης και μέσα από διαφορετικούς διαύλους επικοινωνίας είναι καθοριστικής σημασίας. Η προσβασιμότητα και το περιεχόμενο της ιστοσελίδας ενός μουσείου για παράδειγμα παρέχει διαφορετικές ευκαιρίες πρόσβασης στα πολιτιστικά αγαθά και επηρεάζει την απόφαση, την επιλογή ή και την οργάνωση της επίσκεψης σε ένα μουσείο. Μάλιστα, όσο περισσότερες είναι οι απαιτήσεις σε επίπεδο προσβασιμότητας τόσο πιο αναγκαίο είναι για τα άτομα με αναπηρία να μπορούν να έχουν πρόσβαση σε ανάλογες πληροφορίες (Teixeira et al., 2020). Εκτός από την προϋπόθεση της προσβασιμότητας, η σχετική έρευνα έχει αναδείξει τρόπους με τους οποίους τα μουσεία μπορούν να κινητοποιήσουν επισκέπτες λαμβάνοντας υπόψη ζητήματα όπως η εκπαίδευση, η ψυχαγωγία, η κοινωνική διάσταση της επίσκεψης κ.ά. (Falk & Dierking 2000 όπ. αναφ. στο Φιλιππουπολίτη, 2015α). Για τον λόγο αυτό πολλά μουσεία παρέχουν στις ιστοσελίδες τους και άλλο προσβάσιμο υλικό με πληροφορίες για τις συλλογές τους (Fletcher, 2013; Πλατή & Μάρκου, 2023), υλικό προετοιμασίας της επίσκεψης όπως αισθητηριακούς χάρτες, κοινωνικές ιστορίες για άτομα με διαταραχή αυτιστικού φάσματος (Τσιαμάγκα, 2017), κατάλληλα σχεδιασμένους mini οδηγούς και toolkits με οδηγίες και δραστηριότητες για την οργάνωση της επίσκεψης στο μουσείο ή την επέκταση της εμπειρίας μετά την επίσκεψη σε αυτό όπως για παράδειγμα για άτομα με νοητική αναπηρία κ.ά. (Lamot, 2023). Οι παραπάνω παροχές είναι ιδιαίτερα σημαντικές για οικογένειες ή και για εκπαιδευτικούς γενικών και ειδικών σχολείων προκειμένου να επισκεφτούν ένα μουσείο και να οργανώσουν σχετικές δραστηριότητες με νόημα για ή μαζί με τα παιδιά τους ή τους μαθητές τους.

Οι αντιλήψεις για τα άτομα με αναπηρία, ο τρόπος αντιμετώπισής τους ή και η άγνοια πολλές φορές αποτελούν ένα σημαντικό εμπόδιο πρόσβασης που επηρεάζει διαφορετικά «πλαίσια» της μουσειακής εμπειρίας. Συχνά τα άτομα με αναπηρία έρχονται αντιμέτωπα με στάσεις και συμπεριφορές οι οποίες αντανακλούν στερεότυπα και γενικευμένες λανθασμένες αντιλήψεις για την αναπηρία (Pressman & Schulz, 2021) που συνακόλουθα επηρεάζουν την ποιότητα της επικοινωνίας και της κοινωνικής αλληλεπίδρασης με το προσωπικό των μουσείων αλλά και το περιεχόμενο σχετικών δράσεων (Candlin, 2003). Ο τρόπος που κατανοούμε τα άτομα με διαφορετικές αναπηρίες, τις ανάγκες τους και τα ενδιαφέροντά τους, η κατάλληλη συμπεριφορά και αντιμετώπιση επηρεάζει τόσο το κίνητρο και την επιθυμία επίσκεψης («προσωπικό πλαίσιο»), τις παροχές στον χώρο του μουσείου και τον τρόπο που αυτές επικοινωνούνται («φυσικό πλαίσιο»), αλλά και το «κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο» της μουσειακής εμπειρίας. Για παράδειγμα, τα άτομα με αναπηρία συχνά αντιμετωπίζονται κυρίως ως επισκέπτες με συγκεκριμένη αναπηρία και λιγότερο –αν και όχι εσκεμμένα– ως επισκέπτες που μπορεί να έχουν διαφορετικά ενδιαφέροντα και προσωπική ατζέντα επίσκεψης (Candlin, 2003; Κανάρη, 2020; Μπούνια, 2015). Η Candlin σε παλαιότερη έρευνά της (2003) διαπίστωσε ότι συχνά τα μουσεία προκειμένου να προσεγγίσουν επισκέπτες με αναπηρία όρασης σχεδιάζουν δράσεις με ένα μέτριο ή και χαμηλό επίπεδο, στοιχείο που μπορεί να συνδέεται

και με τη διαθεσιμότητα προσβάσιμων εκθεμάτων μέσω αφής (Κανάρη, 2015). Αυτό μπορεί να έχει επίδραση στην επιθυμία τους να επισκεφτούν ένα μουσείο, στην ποιότητα της εμπειρίας τους ή και στην απόφασή τους να επαναλάβουν μια επίσκεψη σε αυτό. Σε άλλες περιπτώσεις –αν και υπάρχουν σημαντικές διαφορές στα μουσεία– μπορεί να δίνεται μεγαλύτερη έμφαση σε ορισμένες ομάδες ατόμων με αναπηρία και λιγότερο σε άλλες. Για παράδειγμα, στην περίπτωση των παιδιών με διαταραχή αυτιστικού φάσματος ο Woodruff (2019) αναφέρεται στην αναγκαιότητα περισσότερης γνώσης και συνεργειών ώστε τα μουσεία να «βρουν» αυτούς τους «*συχνά ξεχασμένους επισκέπτες*». Σχετικές μελέτες έδειξαν ότι οι γονείς παιδιών με διαταραχή αυτιστικού φάσματος χρειάζονται πρότερη πληροφόρηση, κατάλληλο υλικό προετοιμασίας της επίσκεψης αλλά και να γνωρίζουν ότι το μουσείο είναι ένα ασφαλές και διαχειρίσιμο περιβάλλον, ότι το προσωπικό του μουσείου γνωρίζει πώς να αντιμετωπίσει παιδιά με διαταραχή αυτιστικού φάσματος και ότι το παιδί τους ή και οι ίδιοι δεν θα δεχθούν επικρίσεις από το προσωπικό του μουσείου ή άλλους επισκέπτες για πιθανές αντιδράσεις του παιδιού τους (Kulik & Fletcher, 2016; Woodruff, 2019). Σημαντικός είναι και ο τρόπος και ο βαθμός που οι επαγγελματίες μουσείων λαμβάνουν υπόψη ζητήματα που συνδέονται με κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά επισκεπτών, όπως στην περίπτωση των Κωφών επισκεπτών (Martins, 2016), αλλά και άλλων επισκεπτών. Ανάλογα, σε επίπεδο εκπαιδευτικών προγραμμάτων ο βαθμός στον οποίο οι επαγγελματίες μουσείων υιοθετούν μουσειοπαιδαγωγικές μεθόδους και στρατηγικές που επιτρέπουν όχι μόνο την πρόσβαση αλλά και την επικοινωνία, την αλληλεπίδραση και την προσωπική έκφραση των συμμετεχόντων σε σχέση και με την κουλτούρα τους, τα χαρακτηριστικά και τις ανάγκες τους είναι πολύ σημαντικός (Kanari & Souliotou, 2023). Ο εμπλουτισμός των παρεχόμενων προσβάσιμων προγραμμάτων, η πρόβλεψη για προσβάσιμες περιοδικές εκθέσεις με ανανέωση των θεματικών τους ή/και πλαισίωση των εκθέσεων με ανάλογες δράσεις, η συστηματικότητα της οργάνωσης σχετικών εκπαιδευτικών δράσεων (π.χ. ξεναγήσεων), η ανάπτυξη συνεργασιών με κοινότητες και φορείς είναι σημαντικά ζητήματα τόσο για την ενίσχυση των κινήτρων επίσκεψης όσο και για την εδραίωση της σχέσης του μουσείου με κοινότητες, σχολεία και ανεξάρτητους επισκέπτες με αναπηρία.

Όλοι οι παράγοντες που συνιστούν το «φυσικό πλαίσιο» της μουσειακής εμπειρίας, ανάλογα με τον βαθμό προσβασιμότητας, μπορεί να αποτελούν διαφορετικά και πολλαπλά εμπόδια για τα άτομα με αναπηρία και να επηρεάζουν και άλλα «πλαίσια» της μουσειακής εμπειρίας, είτε το «προσωπικό» –με την έννοια της ματαίωσης ή αντίστροφα με την έννοια της επιθυμίας μιας επίσκεψης σε μουσεία ανάλογα με τον βαθμό στον οποίο ικανοποιήθηκαν οι προσδοκίες τους και είχαν μια θετική μουσειακή εμπειρία– είτε το «κοινωνικοπολιτισμικό». Η προσβασιμότητα στον φυσικό χώρο (στους εκθεσιακούς χώρους αλλά και σε άλλους χώρους, όπως η καφετέρια, το εστιατόριο του μουσείου, το πωλητήριο, οι χώροι υγιεινής), ο φωτισμός, ο προσανατολισμός και η κινητικότητα στον χώρο, η κατάλληλη σήμανση, η απτική ή πολυαισθητηριακή προσέγγιση των εκθεμάτων είναι σημαντικά ζητήματα για άτομα με διαφορετικές αναπηρίες (Pressman & Schulz, 2021; Reich et al., 2011; Resource, 2001). Η πρόσβαση στην πληροφορία μπορεί να παρέχεται με πολλαπλούς τρόπους (π.χ., σε γραφή Braille, σε μεγέθυνση, με ακουστικές περιγραφές, κείμενα γραμμένα με τη μέθοδο «Easy-to-Read-Κείμενο για όλους», με κατάλληλες χρωματικές αντιθέσεις, με τη χρήση ποικίλων τρόπων συμπλήρωσης ή απόδοσης της πληροφορίας όπως οπτικό υλικό, διαγράμματα κ.ά.), με διαφορετικά προσβάσιμα ερμηνευτικά μέσα όπως έντυπα, λεζάντες, προσβάσιμα βίντεο με νοηματική γλώσσα και υπότιτλους, άλλες ψηφιακές εφαρμογές κ.ά. (Axel & Levent, 2003; Eikelenboom et al., 2019; Deakin, 2022; Mastrogiosseppe et al., 2022; Pressman & Schulz, 2021; Reich et al., 2011; Snyder, 2007) και με την αξιοποίηση της υποστηρικτικής τεχνολογίας που εξελίσσεται διαρκώς (Garcia Carrizosa et al., 2020).

Όλα τα παραπάνω⁴ συμβάλλουν στην ποιότητα του «φυσικού πλαισίου» της μουσειακής εμπειρίας, στην άμβλυνση εμποδίων φυσικής, αισθητηριακής, διανοητικής πρόσβασης, γλώσσας, μαθησιακών δυσκολιών και άλλων επικοινωνιακών φραγμών που αντιμετωπίζουν επισκέπτες με διαφορετικές αναπηρίες ή άλλες δυσκολίες. Παράλληλα, ενισχύουν και το «κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο» μέσα από τις δυνατότητες αλληλεπίδρασης και επικοινωνίας, τη δυνατότητα πρόσβασης και επικοινωνίας στη γλώσσα και την κουλτούρα διαφορετικών επισκεπτών (π.χ. στη νοηματική γλώσσα),

⁴ Για κάθε μία διάσταση της προσβασιμότητας και για άτομα με διαφορετικές αναπηρίες υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία με ποικίλες εφαρμογές. Η αναλυτική παράθεση εξειδικευμένης βιβλιογραφίας ξεπερνά και τους στόχους αλλά και την έκταση της παρούσας εργασίας.

στην απόλαυση πολιτιστικών αγαθών και ανταλλαγής εμπειρίας μαζί με άτομα χωρίς αναπηρίες, στη συμμετοχή σε ποικίλες δραστηριότητες των μουσείων (π.χ. ξεναγήσεις), στην αύξηση των επιλογών και των ποιοτικών εκπαιδευτικών ευκαιριών και γενικότερα στην αίσθηση ενός μουσειακού περιβάλλοντος που προβλέπει και συμπεριλαμβάνει την ποικιλομορφία των επισκεπτών του και ενισχύει τα κίνητρα συμμετοχής για μελλοντικές επισκέψεις («προσωπικό πλαίσιο»).

2. Καθολικός Σχεδιασμός, Καθολικός Σχεδιασμός για τη Μάθηση και μουσειακή εμπειρία και μάθηση

Το πλέγμα αλληλεπίδρασης διαφορετικών παραγόντων, πλαισίων και εμποδίων πρόσβασης που παρουσιάστηκε παραπάνω συνηγορεί στην αναγκαιότητα μιας οριζόντιας αντίληψης και συναντίληψης της προσβασιμότητας που θα διαπερνά όλη την επικοινωνιακή, κοινωνική και εκπαιδευτική πολιτική και δράση του μουσείου ως οργανισμού. Το στοιχείο αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία και για τον σχεδιασμό εκπαιδευτικών προγραμμάτων καθώς, όπως αναφέρει η Cachia (2014), παραδοσιακά τα ζητήματα προσβασιμότητας του κοινού σε δράσεις των μουσείων τα αναλάμβαναν τα τμήματα εκπαιδευτικών προγραμμάτων που είχαν περισσότερο επισκεπτοκεντρικό προσανατολισμό και άμεση επαφή με το κοινό. Συχνά, οι μουσειοπαιδαγωγοί καλούνται να σχεδιάσουν και να εφαρμόσουν εκπαιδευτικές δράσεις για διαφορετικές ομάδες κοινού, συμπεριλαμβανομένων και των ατόμων με αναπηρία, σε ήδη διαμορφωμένους εκθεσιακούς χώρους και συχνά ανεξάρτητα από άλλα επικοινωνιακά μέσα του μουσείου (π.χ. προσβασιμότητα της ιστοσελίδας του). Ο ρόλος των μουσειοπαιδαγωγών και η συνεργασία τους με άλλες ειδικότητες των μουσείων στη διαμόρφωση των μουσειακών εκθέσεων και χώρων είναι ένα σημαντικό ζήτημα έρευνας (Νικονάνου, 2005) που προσλαμβάνει και άλλες διαστάσεις στο πλαίσιο της «κοινής ευθύνης» (shared responsibility) για την προσβασιμότητα στα μουσεία (Cachia, 2014). Πώς, όμως, ένα μουσείο μπορεί να ανταποκριθεί σε όλα αυτά για ανεξάρτητους επισκέπτες, το προφίλ των οποίων δεν μπορεί να γνωρίζει από πριν ή στο πλαίσιο μουσειοπαιδαγωγικών δράσεων;

2.1. Καθολικός Σχεδιασμός

Οι αρχές του Καθολικού Σχεδιασμού-Universal Design (Mace, 1988) ή Συμπεριληπτικού Σχεδιασμού-Inclusive Design μπορούν να δώσουν απάντηση σε αυτό το ερώτημα (Fletcher, 2006). Η αναγνώριση ότι δεν υπάρχει ένας «μέσος χρήστης» και ότι όλοι οι άνθρωποι και σε διαφορετικές στιγμές στη ζωή μας έχουμε διαφορετικές ανάγκες βρίσκεται στο επίκεντρο αυτού του θεωρητικού μοντέλου (Mace, 1988).

Εικόνα 1: Βίντεο με προφορική αφήγηση, διερμηνεία στη νοηματική γλώσσα και υπότιτλους σε τρεις διαφορετικές γλώσσες. Sergej Masera Maritime Museum, Πιράν, Σλοβενία. Φωτ. Αρχείο X. Κανάρη 2022.

Σκοπός είναι η δημιουργία περιβαλλόντων, υπηρεσιών και προϊόντων που ενσωματώνουν από την αρχή διαφορετικές ανάγκες και μπορούν να χρησιμοποιηθούν από όλους, χωρίς ωστόσο να αποκλείονται και υποστηρικτικές συσκευές ή εξειδικευμένες παροχές, όταν αυτό είναι απαραίτητο για συγκεκριμένες ομάδες (Εικόνα 1). Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Καθολικός Σχεδιασμός αποτελεί βασική αρχή στη Σύμβαση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία (UN, 2007, άρθρο 2). Θέτοντας τον ίδιο τον άνθρωπο στο κέντρο του σχεδιασμού και χωρίς διαχωρισμούς σε άτομα με και χωρίς αναπηρίες, ένα φιλικό, προσβάσιμο και εύχρηστο περιβάλλον διευκολύνει όλους. Οι περισσότερες από τις παροχές προσβασιμότητας που προαναφέρθηκαν μπορούν να διευκολύνουν διαφορετικούς ανθρώπους ταυτόχρονα. Επιπλέον, πολλές από αυτές τις παροχές προσβασιμότητας για άτομα με αναπηρίες κινητοποιούν διαφορετικούς ανθρώπους χωρίς αναπηρίες κάθε ηλικίας εμπλουτίζοντας τους τρόπους προσέγγισης του μουσειακού περιεχομένου (Εικόνες 2 και 3).

Εικόνα 2: Απτική απόδοση εκθέματος με κείμενα σε γραφή Braille και βλέπόντων στην αγγλική και γαλλική γλώσσα και ακουστική περιγραφή. Περιοδική έκθεση «Indiens des Plaines». Musée du Quai Branly – Jacques Chirac, Παρίσι. Φωτ. Αρχείο X. Κανάρη 2014.

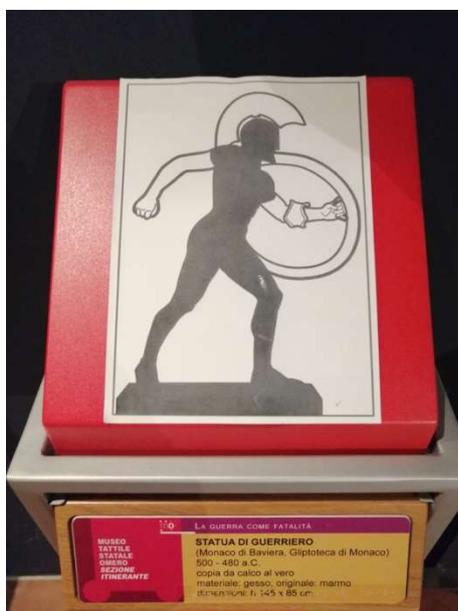
Εικόνα 3: Βλέποντες επισκέπτες διαφορετικών ηλικιών διερευνούν με την αφή απτικά εκθέματα και αξιοποιούν ακουστικές περιγραφές για άτομα με αναπηρία όρασης εντός του χώρου της έκθεσης.

Διακρίνονται οι οδηγοί όδευσης τυφλών και στο βάθος η προτροπή σε όλους τους επισκέπτες «Παρακαλούμε αγγίξτε». Περιοδική έκθεση «Indiens des Plaines» στο Musée du Quai Branly – Jacques Chirac, Παρίσι. Φωτ. Αρχείο X. Κανάρη 2014.

Προσβάσιμο σε άτομα με αναπηρία όρασης υλικό μπορεί παράλληλα να ενσωματώνει διαφορετικούς τρόπους πρόσβασης στην πληροφορία και να αποτελεί ένα αποτελεσματικό, πολυαισθητηριακό εκπαιδευτικό υλικό για την κατανόηση εννοιών, όπως για παράδειγμα έννοιες φυσικών επιστημών ή να συμπληρώνει την πληροφορία και για βλέποντες επισκέπτες (Εικόνες 4, 5 και 6).

Εικόνα 4: Έκθεμα που ενσωματώνει τρισδιάστατο μοντέλο, ανάγλυφο μέτρο, βίντεο και κείμενα σε γραφή Braille και γραφή βλέπόντων στη γαλλική και αγγλική γλώσσα. Cité des sciences et de l'industrie, Παρίσι. Φωτ. Αρχείο X. Κανάρη 2013.

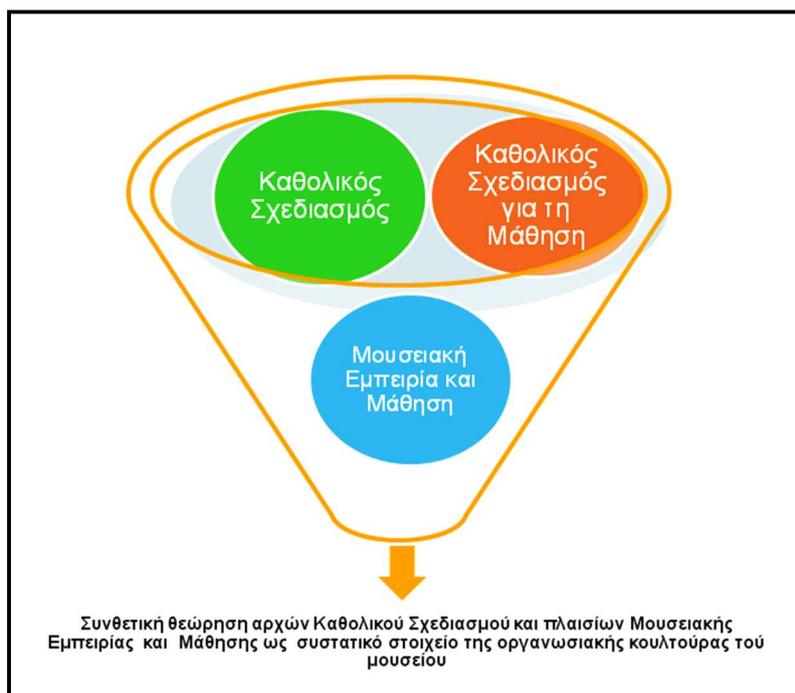

Εικόνες 5 και 6: Αντίγραφο αγάλματος και απτικό διάγραμμα στο οποίο αποδίδονται με διαφορετική ανάγλυφη υφή τα μέρη του αγάλματος που έχουν και δεν έχουν διασωθεί διευκολύνοντας τη συμπλήρωση της πληροφορίας και την κατανόηση και βλέπόντων επισκεπτών. Museo Omero, Ανκόνα, Ιταλία. Φωτ. Αρχείο X. Κανάρη 2019.

2.2. Καθολικός Σχεδιασμός για τη Μάθηση

Στην ίδια φιλοσοφία σε επίπεδο μάθησης σήμερα είναι κατανοητό και επιστημονικά τεκμηριωμένο ότι «δεν υπάρχει ένας μοναδικός τρόπος για να εμπλέξεις όλους τους ανθρώπους μέσω του σχεδιασμού» παρά μόνο παρέχοντας διαφορετικές επιλογές (Rappolt-Schlichtmann & Daley, 2013, σ. 313). Ο Καθολικός Σχεδιασμός για τη Μάθηση (Universal Design for Learning-UDL) βασίζεται σε θεωρίες και πορίσματα διαφορετικών επιστημών και ερευνών για τη λειτουργία του εγκεφάλου που καταδεικνύουν ότι οι άνθρωποι μαθαίνουν, κινητοποιούνται και εκφράζονται με διαφορετικούς τρόπους με βάση νευρωνικά δίκτυα που, αν και μπορούν να διακριθούν με βάση τις λειτουργίες τους, παράλληλα λειτουργούν συνδυαστικά. Αυτά είναι τα «δίκτυα αναγνώρισης» με τα οποία αναγνωρίζουμε και κατανοούμε πληροφορίες, ιδέες κ.λπ. και αντιστοιχούν στο «τι» της μάθησης, τα «δίκτυα στρατηγικής» με τα οποία προγραμματίζουμε, εκτελούμε και παρακολουθούμε ενέργειες και αντιστοιχούν στο «πώς» της μάθησης και τα «συναισθηματικά δίκτυα» που αφορούν το πώς αισθανόμαστε για αυτό που κάνουμε, τη μάθηση, το περιβάλλον μας και αντιστοιχούν στο «γιατί» της μάθησης (Ρίβιου κ. συν., 2015). Έτσι, ο Καθολικός Σχεδιασμός για τη Μάθηση αποτελεί ένα πλαίσιο οδηγιών που προτείνει πολλαπλούς τρόπους, μέσα και εναλλακτικές επιλογές αναπαράστασης της πληροφορίας, αντίληψης και παρουσίασης του περιεχομένου, πολλαπλά μέσα, επιλογές και εργαλεία για την έκφραση, τη δράση και την επικοινωνία, και πολλαπλά μέσα και επιλογές για την εμπλοκή στη διαδικασία της μάθησης και την κινητοποίηση του ενδιαφέροντος (CAST, 2018; Ρίβιου κ. συν., 2015).⁵ Οι οδηγίες και οι αρχές αυτές μπορούν να εφαρμοστούν σε διαφορετικά περιβάλλοντα, πλαίσια και προγράμματα μάθησης. Στα μουσεία ο Καθολικός Σχεδιασμός για τη Μάθηση αναγνωρίζεται ως βασικό θεωρητικό μοντέλο για τον σχεδιασμό εκπαιδευτικών προγραμμάτων ή/και εκθεμάτων που συμβάλλουν και προωθούν την εμπλοκή –γνωστική και συναισθηματική- στη μάθηση για διαφορετικούς επισκέπτες, με ή χωρίς αναπηρία κ.ά. (Rappolt-Schlichtmann & Daley, 2013). Με βάση όλα όσα έχουν αναπτυχθεί παραπάνω, η φιλοσοφία των αρχών του Καθολικού Σχεδιασμού και του Καθολικού Σχεδιασμού για τη Μάθηση με γνώμονα τη φύση της μάθησης και της εμπειρίας στο μουσειακό περιβάλλον θα πρέπει να αποτελεί συστατικό στοιχείο της οργανωσιακής κουλτούρας τού μουσείου (Σχήμα 1).

⁵ Για μια εκτενή παρουσίαση διαφορετικών στρατηγικών, μέσων, μεθόδων και εργαλείων που προτείνονται στο πλαίσιο των οδηγιών του Καθολικού Σχεδιασμού για τη Μάθηση βλ., CAST, 2018.

Σχήμα 1: Η δυναμική αλληλεπίδραση και σύνθεση του Καθολικού Σχεδιασμού, του Καθολικού Σχεδιασμού για τη Μάθηση και της Μουσειακής Εμπειρίας και Μάθησης συνδιαμορφώνει ως αποτέλεσμα ένα συστατικό στοιχείο της οργανωσιακής κουλτούρας του μουσείου.

Με τη συνεργασία ανάμεσα σε διαφορετικές ειδικότητες επαγγελματιών του μουσείου, την υιοθέτηση μιας κοινής ευθύνης για την προσβασιμότητα και τις συνεργασίες μεταξύ μουσείου και άλλων κοινοτήτων, ομάδων, σχολείων ή συνεργατών μπορούμε να αναπτύξουμε μια σταθερή πολιτική προσβασιμότητας και συμπερίληψης και να ενισχύσουμε την ποιότητα της εμπειρίας και της μάθησης στο μουσείο για όλους.

2.3. Μουσειοπαιδαγωγική και αρχές Καθολικού Σχεδιασμού για τη Μάθηση

Η Μουσειοπαιδαγωγική εστιάζει στην επιστημονική διερεύνηση των όρων και των αρχών – μουσειολογικών και παιδαγωγικών– «για τον σχεδιασμό, την εφαρμογή και την αξιολόγηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων [...] για άτομα και κοινωνικές ομάδες, ανεξάρτητα από προέλευση, ικανότητες και ηλικία» (Νάκου, 2001, σ. 183), με διαφορετικά ενδιαφέροντα και προσδοκίες και έχει αναγνωρίσει «το διαφοροποιημένο κοινό των μουσείων» με την έννοια των διαφορετικών ομάδων κοινού αλλά και των διαφορετικών ερμηνευτικών κοινοτήτων που επηρεάζουν τους τρόπους συμμετοχής στις εκπαιδευτικές διαδικασίες και δράσεις των μουσείων (Νικονάνου, 2010, σ. 80). Με έντονα κοινωνικό χαρακτήρα (Νάκου, 2001) και προσανατολισμένη σε μαθησιακές διαδικασίες που απορρίπτουν παραδοσιακές προσεγγίσεις με στόχο να συμπεριλάβουν διαφορετικές ομάδες κοινού (inclusive learning) (Μπούνια, 2015), η Μουσειοπαιδαγωγική είναι στην καρδιά της συμπεριληπτικής.

Το μουσείο ως περιβάλλον μη τυπικής εκπαίδευσης και χώρος μάθησης, επικοινωνίας και ψυχαγωγίας αξιοποιεί αντίστοιχα εκπαιδευτικές διαδικασίες μη τυπικής εκπαίδευσης (Νικονάνου, 2015α). Πολλές από τις μεθόδους, τα μέσα, τα εργαλεία και τις δραστηριότητες που αξιοποιεί η Μουσειοπαιδαγωγική συνάδουν με τις οδηγίες του Καθολικού Σχεδιασμού για τη Μάθηση. Ορισμένα ενδεικτικά παραδείγματα είναι τα παρακάτω:

- Η μάθηση μέσω αντικειμένων που δεν προϋποθέτει αναγνωστικές δεξιότητες και οι τρόποι επεξεργασίας των αντικειμένων με βάση τις ιδιαίτερες εκπαιδευτικές τους αξίες (Νάκου, 2001; Νικονάνου, 2015γ).
- Η μάθηση μέσω αισθήσεων που αποτελεί κύριο χαρακτηριστικό στη μουσειοπαιδαγωγική πράξη (Kanari et al., 2022; Νικονάνου, 2015α). Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί ότι η έννοια του «πολυαισθητηριακού μουσείου» κερδίζει ολοένα και μεγαλύτερο έδαφος και σε επίπεδο

σχεδιασμού των μουσειακών χώρων προωθώντας διαφορετικούς, προσβάσιμους και συμπεριληπτικούς τρόπους προσέγγισης του μουσειακού χώρου και περιεχομένου (Levent & Pascual-Leone, 2014).

- Η βιωματική μάθηση και άλλες θεωρίες μάθησης που υπογραμμίζουν τη σημασία της ενεργητικής συμμετοχής του ατόμου στη μαθησιακή διαδικασία, ποικίλες μέθοδοι και βιωματικές δραστηριότητες που αξιοποιούν τις εικαστικές και παραστατικές τέχνες που δίνουν έμφαση στην άμεση προσωπική εμπειρία και στην ενσώματη εμπειρία, στην αλληλεπίδραση, τη συνεργασία, την επικοινωνία και την προσωπική δημιουργική έκφραση (Lenakakis & Panagi, 2018; Νικονάνου, 2015α, 2015β; Nikonanou et al., 2020; Φίλιππουπολίτη, 2015α).
- Η μεθοδολογία του σχεδιασμού εκπαιδευτικών προγραμμάτων που δίνει έμφαση στα χαρακτηριστικά της ομάδας, στα στοιχεία της «επιλογής» και της «αφαίρεσης» ανάλογα με τα ενδιαφέροντα, την ηλικία και τη θεματική του προγράμματος, στη σύνδεση με τις προηγούμενες γνώσεις και ενδιαφέροντα, στην εννοιολογική πλαισίωση και στην κατανόηση και στην επίδιωξη διαφορετικών μαθησιακών αποτελεσμάτων (Φίλιππουπολίτη, 2015α· Νικονάνου, 2015α).
- Η ποικιλία εκπαιδευτικών εργαλείων και υλικών όπως αντίγραφα αντικειμένων, μουσειοσκευές, έντυπα, εικόνες, οπτικό υλικό, φυσικά υλικά και αντικείμενα, άλλα υλικά όπως για παράδειγμα για δραστηριότητες θεατρικού παιχνιδιού, ποικίλα υλικά, εργαλεία και τεχνικές για εικαστικές δραστηριότητες, σακίδια εξερεύνησης, ψηφιακά μέσα, ενισχυμένοι εκπαιδευτικοί φακοί κ.λπ. (Γιαννούτσου, 2015·Νικονάνου, 2015β).
- Οι δυνατότητες επιλογών, αποφάσεων, αυτοπροσδιορισμού, πρωτοβουλιών με βάση τα ενδιαφέροντα ή προσωπικά κίνητρα, δηλαδή στοιχεία που χαρακτηρίζουν τα μη τυπικά περιβάλλοντα μάθησης (Νικονάνου, 2015α).
- Το ασφαλές περιβάλλον μάθησης του μουσείου που μπορεί να είναι περισσότερο ανοιχτό, δεκτικό σε διαφορετικές προσεγγίσεις και διαφορετικούς τρόπους ανταπόκρισης (Hooper-Greenhill, 2007) και δεν απαιτεί προηγούμενες εξειδικευμένες γνώσεις ή επιδόσεις με βάση τυπικά συστήματα αξιολόγησης (Νικονάνου, 2015α).

Τα παραπάνω συνάδουν με τις οδηγίες του Καθολικού Σχεδιασμού για τη Μάθηση, αφού παρέχουν διαφορετικούς τρόπους πρόσβασης και αναπαράστασης του μουσειακού περιεχομένου, εμπλοκής και κινητοποίησης, σωματικής δράσης και έκφρασης (CAST, 2018). Έχοντας ως αφετηρία τα χαρακτηριστικά του μουσείου ως περιβάλλον μάθησης και έναν τρόπο σκέψης με βάση τον Καθολικό Σχεδιασμό για τη Μάθηση (UDL thinking) είναι δυνατό να σχεδιάζονται από την αρχή ευέλικτα εκπαιδευτικά προγράμματα που παρέχουν ποικίλες επιλογές και τρόπους πρόσβασης, συμμετοχής και έκφρασης. Ανάλογα με την ομάδα, τα χαρακτηριστικά της –και με τη συνεργασία των εκπαιδευτικών ή φορέων ατόμων με αναπηρία– μπορούν να γίνονται πιο αποτελεσματικά προσαρμογές στη βάση της διαφοροποιημένης παιδαγωγικής (Tomlinson, 2001) ή και πιο ειδικά σχεδιασμένες δράσεις και σε μουσειακά περιβάλλοντα (Kanari & Souliotou, 2020, 2023; Shepherd, 2009). Παραδείγματα τέτοιων προσαρμογών –ανάλογα με την ομάδα– μπορεί να αφορούν ζητήματα λεκτικής ή μη λεκτικής επικοινωνίας, την κατάλληλη αντιμετώπιση, τη διατήρηση της οπτικής επαφής (π.χ. για τις περιπτώσεις κ/κωφών ή βαρήκων μαθητών), τη δημιουργία κατάλληλου προσβάσιμου υλικού, τον ρυθμό ομιλίας, τη διαφοροποίηση ως προς τον χρόνο (π.χ. για τον χρόνο ανταπόκρισης ή ολοκλήρωσης μιας δραστηριότητας, τη μετακίνηση, την απτική διερεύνηση, τη διερμηνεία στη νοηματική γλώσσα και την επικοινωνία μέσα στην ομάδα κ.ά.), τον τρόπο και τον βαθμό υποστήριξης, την ανατροφοδότηση, το κατάλληλο λεξιλόγιο, την ακουστική του χώρου και τον θόρυβο, την παροχή οδηγιών και με διαφορετικούς τρόπους (π.χ. με οπτικοποιημένο τρόπο), τη μετάβαση από τη μία δραστηριότητα στην άλλη κ.ά. (Κανάρη, 2020; Kanari & Souliotou, 2020, 2023). Σε όλα τα παραπάνω, κάθε στοιχείο του χώρου που βασίζεται στις αρχές του Καθολικού Σχεδιασμού (βλ., ενότητα 2.1.) διευκολύνει σημαντικά τον σχεδιασμό προσβάσιμων και συμπεριληπτικών εκπαιδευτικών προγραμμάτων.

Επίλογος

Η ισότιμη συμμετοχή στην πολιτιστική ζωή εδράζεται στη βάση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η προάσπιση των οποίων στηρίζεται σε βασικές αρχές καθεμία από τις οποίες περιλαμβάνει μέτρα και δυνατότητες πρόσβασης και άσκησης του δικαιώματος συμμετοχής με σεβασμό στην ποικιλομορφία ατόμων και κοινοτήτων: «διαθεσιμότητα, προσβασιμότητα, αποδοχή, προσαρμοστικότητα, καταλληλότητα» (Ε.Σ.Α.μεΑ, 2019, σσ. 10-11· McGhie, 2020, σ. 24).⁶ Πρόκειται, δηλαδή για μία συνεχή διαδικασία που διαπερνά το σύνολο των θεσμών και των κοινοτήτων μιας κοινωνίας. Εστιάζοντας στο μουσείο, η θεωρητική συνθετική προσέγγιση της δυναμικής αλληλεπιδραστικής σχέσης των διαφορετικών εμποδίων πρόσβασης των ατόμων με αναπηρία στα μουσεία και της αλληλεπιδραστικής φύσης της μουσειακής εμπειρίας και μάθησης που παρουσιάστηκε σε αυτή την εργασία, επιδιώκει να προωθήσει την κατανόηση της σημασίας μιας συνολικής προσέγγισης ζητημάτων προσβασιμότητας και κυρίως την αναγκαιότητα ανάπτυξης μιας οργανωσιακής κουλτούρας ολόκληρου του μουσείου ως φορέα, θεσμού και οργανισμού. Αυτό με τη σειρά του προϋποθέτει γνώση αλλά και υιοθέτηση κοινών αξιών και αρχών για την ανάπτυξη αυτής της συναντίληψης και συνευθύνης (Cachia, 2014) για την προσβασιμότητα και τη συμπερίληψη στο μουσείο για όλους και για άτομα με αναπηρία.

Πολλά από τα παραπάνω μπορεί να αποτελούν προκλήσεις σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό για διαφορετικά μουσεία ανάλογα με τις υποδομές τους, τις συλλογές τους, τους οικονομικούς και άλλους πόρους, τη στελέχωση κ.ά. Την ίδια στιγμή, όμως, επαγγελματίες μουσείων μπορούν να αναγνωρίσουν στα παραπάνω παραδείγματα πρακτικές και μεθόδους που ήδη υιοθετούν ή που μπορούν να υιοθετήσουν και να εφαρμόσουν. Μια κουλτούρα συμπερίληψης προσανατολισμένη στην προσβασιμότητα συνολικά που θα ενσωματώνει τη φιλοσοφία και τις αρχές του Καθολικού Σχεδιασμού και του Καθολικού Σχεδιασμού για τη Μάθηση στο περιβάλλον του μουσείου συμβάλλει στη χάραξη μιας στρατηγικής προσβασιμότητας και συμπερίληψης με συγκεκριμένα βήματα κάθε φορά για την ανάπτυξη, την εξέλιξη και τη συνεχή βελτίωση παροχών και δράσεων περιορίζοντας τον αποσπασματικό συχνά χαρακτήρα τέτοιων πρωτοβουλιών ή και εμπλουτίζοντας τον σχεδιασμό εκπαιδευτικών προγραμμάτων με προσβάσιμες και συμπεριληπτικές πρακτικές. Προωθεί, επίσης, τη διεπιστημονική συνεργασία, τη συνευθύνη και τη συνεργασία επαγγελματιών μουσείων διαφορετικών ειδικοτήτων εντός του ίδιου του μουσείου αλλά και μεταξύ μουσείων συμβάλλοντας ταυτόχρονα και στην ενδυνάμωσή τους. Παράλληλα, μία τέτοια θεώρηση επιδιώκει τις συνέργειες, τη δικτύωση, την ανταλλαγή γνώσης και εμπειρίας μέσα από την ανάπτυξη βιώσιμων συνεργασιών και συμμετοχικών πρακτικών (Simon, 2010) με τα ίδια τα άτομα με αναπηρία, φορείς ή με εκπαιδευτικούς για τον σχεδιασμό, την εφαρμογή και την αξιολόγηση των παροχών και των δράσεων που ανατροφοδοτούν κάθε φορά το επόμενο βήμα. Το μοίρασμα καλών πρακτικών εμπλουτίζει τις γνώσεις μας και κάθε δράση, κάθε πρωτοβουλία είναι ένα ακόμα βήμα σε μια συνεχή διαδικασία με απώτερο σκοπό τη διαμόρφωση μιας συμπεριληπτικής κοινωνίας και τη διασφάλιση της συμμετοχής στην πολιτιστική ζωή με όρους ποιότητας, ισοτιμίας και δικαιοσύνης για όλους.

Βιβλιογραφία

- Αγγελίδης, Π., & Αβρααμίδου, Λ. (2011). Ανάπτυξη συμπεριληπτικής εκπαίδευσης μέσα από άτυπα περιβάλλοντα μάθησης. Στο Π. Αγγελίδης (Επιμ.), *Παιδαγωγικές της συμπερίληψης* (σσ. 17-42). Αθήνα: Διάδραση.
- Ainscow, M. (2020). Promoting inclusion and equity in education: Lessons from international experiences. *Nordic Journal of Studies in Educational Policy*, 6(1), 7-16. <https://doi.org/10.1080/20020317.2020.1729587>
- American Alliance of Museums (2022). *Definition of diversity, equity, accessibility, and inclusion*. <https://www.aam-us.org/programs/diversity-equity-accessibility-and-inclusion/facing-change-definitions/>

⁶ Στη διεθνή βιβλιογραφία αναφέρονται ως «4A's» ή και «5A's»: Availability, Accessibility, Acceptability, Adaptability, Appropriateness (McGhie, 2020, σ. 24).

- Axel, S. E., & Levent, S. N. (Eds.) (2003). *Art beyond sight. A resource guide to art, creativity, and visual impairment*. New York: AFB Press.
- Βαρδακαστάνης, Ι. (2004). Η δικαιωματική προσέγγιση της αναπηρίας: Από τον πατερναλισμό στην ισότιμη συμμετοχή των ατόμων με αναπηρία στην κοινωνική, οικονομική, πολιτική και πολιτιστική ζωή. Στο Α. Τσιτούρη (Επιμ.), *Πρόσβαση ατόμων με αναπηρία σε χώρους πολιτισμού και αθλητισμού. Πρακτικά Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 30 Οκτωβρίου–1 Νοεμβρίου 2003* (σσ. 22-26). Αθήνα: ΥΠΠΟ.
- Βαρδακαστάνης, Ι., Γούναρη, Ει. Μ., Λογαράς, Δ., Μπαρμπαλιά, Ε., Παναός, Α., Σκορδίλης, Α., Σούλης, Σπ., Χατζηπέτρου, Α., & Χριστοφή, Μ. (2008). *Σχεδιάζοντας πολιτική σε θέματα αναπηρίας*. Αθήνα: Ε.Σ.Α.μεΑ. <http://repository.edulll.gr/edulll/handle/10795/1050>
- Black, G. (2005). *The engaging museum. Developing museums for visitor involvement*. London and New York: Routledge.
- Brown, K., & Mairesse, F. (2018). The definition of the museum through its social role. *Curator: The Museum Journal*, 61(4), 519-607. <https://doi.org/10.1111/cura.12276>
- Γιαννούτσου, Ν. (2015). Αξιοποίηση των ψηφιακών μέσων στη Μουσειοπαιδαγωγική. Στο Ν. Νικονάνου (Επιμ.), *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21^ο αιώνα* (σσ. 225-252). Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. <https://hdl.handle.net/11419/712>
- Cachia, A. (2014). Disability, curating, and the educational turn: The contemporary condition of access in the museums. *On Curating*, 24 (December), 51–66. https://www.on-curating.org/files/oc/dateiverwaltung/issue-24/PDF_to_Download/Oncurating_Issue24_A4.pdf
- Candlin, F. (2003). Blindness, art and exclusion in museums and galleries. *Journal of Art and Design Education*, 22(1), 100-110. <https://doi.org/10.1111/1468-5949.00343>
- CAST (2018). Universal Design for Learning Guidelines version 2.2. <http://udlguidelines.cast.org>
- Coxall, H. (2006). Open minds: inclusive practices. In H. H. Genoways (Ed.), *Museum philosophy for the twenty-first century* (pp. 139-149). Lanham and New York: Altamira Press.
- Deakin, T. (2022, January 25). How museums increase accessibility for dyslexic visitors? *Museum Next*. https://www.museumnext.com/article/how-can-museums-increase-accessibility-for-dyslexic-visitors/?fbclid=IwAR2o1OrYaxb92IzR5LZPjWbXAFoQa_BauFTyC_0xHgFXcWb5B6YXnbZJ57
- Dodd, J., Sandell, R., Jolly, D., & Jones, C. (Eds.). (2008). *Rethinking disability representation in museums and galleries*. Leicester: Research Centre for Museums and Galleries, University of Leicester. <https://le.ac.uk/rcmg/research-archive/rethinking-disability-representation>
- Ε.Σ.Α.μεΑ. (2019). *Κείμενα πολιτικής. Διασφαλίζοντας την ισότιμη συμμετοχή των ατόμων με αναπηρία στην πολιτιστική ζωή*. Παρατηρητήριο Θεμάτων Αναπηρίας. <https://www.esamea.gr/publications/books-studies/4990-politismos-gia-olous>
- Eikelenboom, M., Wattel, R., & De Vet, M. (2019). Listening with your eyes: An accessible museum for Deaf and hard-of-hearing visitors. *The International Journal of the Inclusive Museum*, 12(3), 51-64. <https://doi.org/10.18848/1835-2014/CGP/v12i03/51-64>
- European Union. (2021). *Union of equality. Strategy for the rights of persons with disabilities 2021-2030*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_21_810
- Falk, J.H. (2009). *Identity and the museum visitor experience*. Walnut Creek, CA: Left Coast Press.

- Falk, J.H. (2013). Understanding museum visitors' motivations and learning. In I. B. Lundgaard & J.T. Jensen (Eds.), *Museums: Social learning spaces and knowledge producing processes* (pp. 106-127). Copenhagen: Kulturstyrelsen–Danish Agency for Culture.
- Falk, J.H., & Dierking, L.D. (2000). *Learning from museums. Visitors experiences and the making of meaning*. Lanham MD: Altamira Press.
- Falk, J. H., & Dierking, L.D. (2013). *The museum experience revisited*. New York: Routledge.
- Fletcher, H. (2006). *The principles of inclusive design. (They include you.)* London: CABE. <https://www.designcouncil.org.uk/fileadmin/uploads/dc/Documents/the-principles-of-inclusive-design.pdf>
- Fletcher, V. (2013). Museums around the world that enliven our souls: Inclusion through rich experience. *Curator: The Museum Journal*, 56(3), 297–305. <https://doi.org/10.1111/cura.12029>
- Garcia-Carrizosa, H., Sheehy, K., Rix, J., Seale, J. & Hayhoe, S. (2020). Designing technologies for museums: Accessibility and participation issues. *Journal of Enabling Technologies*, 14(1), 31-39. <https://doi.org/10.1108/JET-08-2019-0038>
- Goodman, N. (1985). The end of the museum? *Journal of Aesthetic Education*, 19(2), 53-62.
- Golding, V. (2007). Inspiration Africa!: Using tangible and intangible heritage to promote social inclusion amongst young people with disabilities. In S. Watson (Ed.), *Museums and their communities* (pp. 358-372). London and New York: Routledge.
- Gómez-Hurtado, I., & Cuenca López, J.M. (2023). Heritage Education and Special Education: working on emotions with differently abled people through heritage. *Heritage & Society*, 16(1), 22-51. <https://doi.org/10.1080/2159032X.2022.2126221>
- Hayhoe, S. (2013). The philosophical, political and religious roots of touch exhibitions in 20th century British museums. *Disability Studies Quarterly*, 33(3). <https://doi.org/10.18061/dsq.v33i3.3760>
- Heward, W. L. (2011). *Παιδιά με ειδικές ανάγκες: Μία εισαγωγή στην ειδική εκπαίδευση* (Επιστ. Επιμ. Α. Δαβάζογλου & Κ.Κόκκινος, Μτφρ. Χ. Λυμπεροπούλου). Αθήνα: Τόπος.
- Hooper-Greenhill, E. (2006). The power of museum pedagogy. In H.H. Genoways (Ed.), *Museum philosophy for the twenty-first century* (pp. 235-245). Lanham and New York: Altamira Press.
- Hooper-Greenhill, E. (2007). *Museums and education. Purpose, pedagogy, performance*. London and New York: Routledge
- International Council of Museums-ICOM. (2022, August 24). Museum definition. <https://icom.museum/en/resources/standards-guidelines/museum-definition/>
- International Council of Museums-ICOM-Ελληνικό Τμήμα. (2023, February 16). Απόδοση του νέου ορισμού του Μουσείου στα ελληνικά. <https://icom-greece.mini.icom.museum/>
- Κανάρη, Χ. (2015). *Μουσεία και άτομα με ολική ή μερική απώλεια όρασης: Ζητήματα πρόσβασης και αξιοποίησης μουσείων στην εκπαίδευση των παιδιών με σοβαρά προβλήματα όρασης*. [Διδακτορική Διατριβή]. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/36292>
- Κανάρη, Χ. (2020). Θεωρητικές αρχές σχεδιασμού και εφαρμογές διαφοροποιημένων εκπαιδευτικών προγραμμάτων σε μουσεία για άτομα με αναπηρία. Στο Α. Κατσελάκη & Ο. Σακαλή (Επιμ.), *Πολιτισμός για όλους. Μουσεία και μνημεία χωρίς αποκλεισμούς. Πρακτικά Διεπιστημονικής Δημερίδας, Αθήνα 29-30 Νοεμβρίου 2018* (σσ. 1-9). ΥΠΠΟΑ- ΔΑΜΕΕΠ. <https://en.calameo.com/read/00447008336c9b96820074>
- Κανάρη, Χ. (2021, Ιούνιος 11). Μουσεία και ισότιμη συμμετοχή στην πολιτιστική ζωή για όλους: Πρακτικές και συνέργειες [Προφορική παρουσίαση]. Διαδικτυακή εκδήλωση του Φάρου Τυφλών της Ελλάδος για τον εορτασμό της Διεθνούς Ημέρας Μουσείων 2021. <https://youtu.be/Pb2BAZSM2JM?t=5003>

- Κατσελάκη, Α., & Σακαλή, Ο. (Επιμ.) (2020). *Πολιτισμός για όλους. Μουσεία και μνημεία χωρίς αποκλεισμούς. Πρακτικά Διεπιστημονικής Διημερίδας, Αθήνα 29-30 Νοεμβρίου 2018*. ΥΠΠΟΑ-ΔΑΜΕΕΠ. <https://en.calameo.com/read/0044700836c9b96820074>
- Kanari, H., & Vemi, V. (2012). Museum educational programs for children with disabilities. Current practices in Greece. In Chr. Prachalias (Ed.), *Proceedings of the 8th International Conference of Education* (pp. 984-989). Samos, Greece: Greece Research of Training Institute of the East Aegean (INEAG).
- Kanari, C., & Souliotou, A. Z. (2020). Education of children with disabilities in nonformal learning environments: A cross-disciplinary approach of STEAM Education in a technological museum in Greece. *European Journal of Alternative Education Studies*, 5(2), 1-34. DOI: 10.46827/ejae.v5i2.3188
- Kanari, C., & Souliotou, A. Z. (2021). The role of Museum Education in raising undergraduate pre-service teachers' disability awareness: The case of an exhibition by disabled artists in Greece. *Higher Education Studies*, 11(2), 99-119. <https://doi.org/10.5539/hes.v11n2p99>
- Kanari, C., Souliotou, A.Z., & Papaioannou, Th. (2022). "I felt like all these objects were in my own house...". Learning through senses in the museum. *European Journal of Educational Studies*, 9(10), 14-45. <http://dx.doi.org/10.46827/ejes.v9i10.4483>
- Kanari, C., & Souliotou, A.Z. (2023). When children with disabilities "meet" artists with disabilities in a museum: A platform for creativity and cultural dialogue. *Journal of Museum Education* (υπό έκδοση).
- Kulik, T.K., & Fletcher, T.S. (2016). Considering the museum experience of children with autism. *Curator: The Museum Journal*, 59(1), 27-38. <https://doi.org/10.1111/cura.12143>
- Laaksonen, A. (2010). *Making culture accessible. Access, participation cultural provision in the context of cultural rights in Europe*. Strasbourg: Council of Europe Publishing. <https://catalogus.boekman.nl/pub/P14-0379.pdf>
- Lamot, Y.H. (2023, March 20). The Mini-Guislain toolkit: a pre-visit service for visitors with mental impairments. ICOM Voices. ICOM. https://icom.museum/en/news/the-mini-guislain-toolkit-a-pre-visit-service-for-visitors-with-mental-impairments/?fbclid=IwAR2xLC3aee-lkQmkUNIIVDkndxx7PDAQKb_tVbvVAdmKy7Z_97gU-Z1J0is
- Lawson, A., & Beckett, A.E. (2021). The social and human rights models of disability: Towards a complementarity thesis". *The International Journal of Human Rights*, 25(2),348-379. <https://doi.org/10.1080/13642987.2020.1783533>
- Lenakakis, A., & Panaghi, A. (2018). Drama/theatre pedagogy in museum: research, theory and practice issues. *Education & Theatre*, 19, 90-103.
- Levent, N., Kleege, G. & Pursley, J.M. (2013). Guest editors' introduction: Museum experience and blindness. *Disability Studies Quarterly*, 33(3). <https://dsq-sds.org/article/view/3751/3252>
- Levent, N., & Pascual-Leone, A. (Eds.) (2014). *The multisensory museum: Cross-disciplinary perspectives on touch, sound, smell, memory, and space*. Plymouth: Rowman & Littlefield.
- Lisney, E., Bowen P.J., Hearn, K., & Zedda, M. (2013). Museums and technology: Being inclusive helps accessibility for all. *Curator: The Museum Journal*, 56(3), 353-361. <https://doi.org/10.1111/cura.12034>
- Μπούνια, Α. (2015). Προσεγγίζοντας διαφορετικές κοινότητες. Δράσεις κοινωνικής ένταξης, διαπολιτισμικής αγωγής και διεύρυνσης προσβασιμότητας για εμποδιζόμενα άτομα. Στο Ν. Νικονάνου (Επιμ.), *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21ο αιώνα* (σσ.129-149). Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. <https://hdl.handle.net/11419/712>

- Mace, R. (1988). *Universal design: Housing for the lifespan of all people*. Rockville, MD: Department of Housing and Urban Affairs Office of Public Affairs Publication. <https://mn.gov/mnddc/parallels2/pdf/80s/88/88-HFL-UDS.pdf>
- Martins, P.R. (2016). Engaging the d/Deaf audience in museums: a case study at the Calouste Gulbenkian Museum. *Journal of Museum Education*, 41(3), 202-209. <https://doi.org/10.1080/10598650.2016.1193316>
- Martins, P.R., Semedo, A.L., & Camacho, C.F. (Eds.) (2018). *Representing disability in museums. Imaginary and identities*. Porto: CITCEM -Centro de Investigação Transdisciplinar Cultura, Espaço e Memória. <https://doi.org/10.21747/9789898970114/repr>
- Mastrogioseppe, M., Span, S., & Bortolotti, E. (2022). Accessibility to textual resources for people with intellectual disabilities within cultural spaces. *Form@re-Open Journal per la Formazione in Rete*, 22(1), 49-63. <https://doi.org/10.36253/form-12588>
- McGhie. H.A. (2020). *Museums and human rights: Human rights as a basis for public service*. Curating Tomorrow. <http://www.curatingtomorrow.co.uk>
- Νάκου, Ει. (2001). *Μουσεία: εμείς, τα πράγματα και ο πολιτισμός*. Αθήνα: Νήσος.
- Νικονάνου, Ν. (2005). Ο ρόλος της μουσειοπαιδαγωγικής στα σύγχρονα μουσεία. *Τετράδια Μουσειολογίας*, 2, 18-25.
- Νικονάνου, Ν. (2010). *Μουσειοπαιδαγωγική. Από τη θεωρία στην πράξη*. Αθήνα: Πατάκης.
- Νικονάνου, Ν. (2015α). Μουσεία και τυπική εκπαίδευση. Στο Ν. Νικονάνου (Επιμ.), *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21ο αιώνα* (σσ. 89-112). Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. <https://hdl.handle.net/11419/712>
- Νικονάνου, Ν. (2015β). Εκπαιδευτικά εργαλεία: έντυπα και υλικά. Στο Ν. Νικονάνου (Επιμ.), *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21ο αιώνα* (σσ. 203-224). Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. <https://hdl.handle.net/11419/712>
- Νικονάνου, Ν. (2015γ). Μουσειοπαιδαγωγικές μέθοδοι: συμμετοχή, εμπειρία, δημιουργία. Στο Ν. Νικονάνου (Επιμ.), *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21ο αιώνα* (σσ. 51-85). Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. <https://hdl.handle.net/11419/712>
- Νικονάνου, Ν., & Μισιρλόγλου, Θ. (2023). Ζητήματα συμμετοχής και δημοκρατίας στον πολιτισμό: μια έκθεση συν-επιμέλειας στο MOMus-Πειραματικό Κέντρο Τεχνών. Στο Α. Λενακάκης & Χ. Κανάρη (Επιμ.), *Πολιτισμός, τέχνες και συμπερίληψη: Θεωρητικές προσεγγίσεις και εφαρμογές*. Θεσσαλονίκη: σοφία (υπό έκδοση).
- Nikonanov, N., Bounia, A., Bennet, A., & Kirwan, A. (2020). *Creating learning experiences in museums. Discussing, inquiring, participating*. UCL-Qatar, National Museum of Qatar.
- Nuzzaci, A. (2020). The right of children to use cultural heritage as a cultural right. *Open Journal of Social Sciences*, 8(4), 574-599. <https://doi.org/10.4236/jss.2020.84042>
- Oliver, M. (1990). *The politics of disablement*. London: Macmillan.
- Πλατή, Μ., & Μάρκου, Ε. (2023). Σχεδιάζοντας για όλους στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης. Στο Α. Λενακάκης & Χ. Κανάρη (Επιμ.), *Πολιτισμός, τέχνες και συμπερίληψη: Θεωρητικές προσεγγίσεις και εφαρμογές*. Θεσσαλονίκη: σοφία (υπό έκδοση).
- Papadimitriou, N., Plati, M., Markou, E., & Catapoti, D. (2017). Identifying accessibility barriers in heritage museums: Conceptual challenges in a period of change. *Museum International*, 68(271-272), 33-47. ICOM and Blackwell Publishing Ltd.
- Pearson, A. (1989). Museum education and disability. In E. Hooper-Greenhill (Ed.), *Initiatives in Museum Education* (pp.22-23). Leicester: University of Leicester.
- Pearson, A., & Aloysious, C. (1994). *The big foot. Museums and children with learning difficulties*. London: British Museum Pubns Ltd.

- Pressman, H., & Schulz, D. (2021). *The art of access. A practical guide for museum accessibility*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Ρίβιου, Κ., Κουρουπέτρογλου, Γ., & Οικονομίδης, Ν. (2015). Σχεδιασμός εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων με βάση τις αρχές της Καθολικής Σχεδίασης για Μάθηση. *Πρακτικά Συνεδρίου «Το σύγχρονο σχολείο μέσα από το πρίσμα των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών: Από τη θεωρία στην καθημερινή πρακτική»*. Ηράκλειο 24-26 Απριλίου 2015. Ινστιτούτο Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών (ΙΑΚΕ).
- Rappolt-Schlichtmann, G., & Daley, S.G. (2013). Providing access to engagement in learning: the potential of Universal Design for Learning in museum design. *Curator: The Museum Journal*, 56(3), 307-321. <https://doi.org/10.1111/cura.12030>
- Reich, C., Lindgren-Streicher, A., Beyer, M., Levent, N., Pursley, J., & Mesiti, L.A. (2011). *Speaking out on art and museums: A study on the needs and preferences of adults who are blind or have low vision. Report*. Boston: Museum of Science, Boston & Art Beyond Sight. https://www.informalscience.org/sites/default/files/2013-07-03_Speaking_Out_110718.pdf
- Resource: The Council for Museums, Archives and Libraries (2001). *Disability Directory for Museums, Archives and Libraries*. London: The Council for Museums, Archives and Libraries https://www.accessibletourism.org/resources/uk_museumsand-galleries_disability_directory_pdf_6877.pdf
- Σπανδάγου, Η. (2011). Η αξιοποίηση των μουσείων στην ενταξιακή εκπαίδευση των παιδιών με αναπηρίες. Στο Δ. Καλεσοπούλου (Επιμ.), *Παιδί και εκπαίδευση στο μουσείο. Θεωρητικές αφηρημένες, παιδαγωγικές πρακτικές*. Ελληνικό Παιδικό Μουσείο (σσ.113-124). Αθήνα: Πατάκης.
- Sandell, R., Dodd, J., & Garland-Thomson, R. (Eds.) (2010). *Re-presenting disability. Activism and agency in the museum*. London and New York: Routledge.
- Shepherd, H. (2009). Inclusion and museums: Developing inclusive practice. *British Journal of Special Education*, 36(3), 140-145. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8578.2009.00437.x>
- Simon, N. (2010). *The participatory museum*. Museum 2.0. <http://www.participatorymuseum.org/read>
- Snyder, J. (2007). Audio description: The visual made verbal. *The International of the Arts in Society*, 2(2), 99-104. <https://doi.org/10.1016/j.ics.2005.05.215>
- Τσαούσης, Δ. (1998). Πολιτισμός, ελεύθερος χρόνος και κοινωνικός αποκλεισμός. Στο Κ. Κασιμάτη (Επιμ.), *Κοινωνικός αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία* (σσ. 87-119). Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής. Αθήνα: Gutenberg.
- Τσιαμάγκα, Ευ. (2017). Η χρήση των κοινωνικών ιστοριών στον χώρο των μουσείων για τα άτομα στο φάσμα του αυτισμού. Η περίπτωση του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης. *Online International Journal Museum Edu*, 5, 67-82. <http://museumedulab.ece.uth.gr/main/el/node/429>
- Teixeira, P., Eusébio, C., Carneiro, M.J., Lemos, D., & Teixeira, L. (2020). A study about web accessibility in Portuguese museums: How to overcome the main difficulties. *CAPSI 2020 Proceedings*. 35. <https://aisel.aisnet.org/capsi2020/35>
- Tomlinson, C.A. (2001). *How to differentiate instruction in mixed-ability classrooms* (2nd ed). Alexandria, VA: ASCD.
- UNESCO (2015). *Rethinking education. Towards a global common good?* Paris: UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000232555>
- United Nations (2007). *Convention on the Rights of Persons with Disabilities. Optional Protocol to the Convention*. <https://www.un.org/disabilities/documents/convention/convoptprot-e.pdf>
- Wapner, J. (2013). Mission and low vision: A visually impaired museologist's perspective on inclusivity. *Disability Studies Quarterly*, 33(3). <http://dsq-sds.org/article/view/3756/3290>

- Weisen, M. (2008). How accessible are museums today? In H. J. Chatterjee (Ed.), *Touch in museums. Policy and practice in object handling* (pp. 243-252). BERG.
- White Book—Handbook of guidelines for making your museum or visitor attraction Deaf-friendly* (n.d). https://nimoz.pl/files/articles/147/white_book_-_finished_29_sept_2013.pdf
- Woodruff, A.W. (2019). Finding museum visitors with autism spectrum disorders: Will art help in the research? *Museum and Society*, 17(1), 83-97. <https://doi.org/10.29311/mas.v17i1.2586>
- Φιλίππουπολίτη, Α. (2015α). Εκπαιδευτικές θεωρίες και μουσειακή μάθηση. Στο Ν. Νικονάνου (Επιμ.), *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21^ο αιώνα* (σσ.27-49). Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. <https://hdl.handle.net/11419/712>
- Φιλίππουπολίτη, Α. (2015β). Προγράμματα ελεύθερου χρόνου: οικογένειες, παιδιά, ενήλικες. Στο Ν. Νικονάνου (Επιμ.), *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21^ο αιώνα* (σσ. 113-127). Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. <https://hdl.handle.net/11419/712>